

શ્રી રવાખી દયાનંદ સરસ્વતી નિર્મિત કચ્છેદાદિભાષ્યભૂમિકાનું
'પ્રામાણ્યપ્રામાણ્ય' વિષયનું પ્રકરણ.

પ્રકાશક

સુબોધ પ્રદેશ આચાર્ય પ્રતિનિધિ સભા
કાર્યાલય—આણંદ

૧૧

[ક્રમ સંખ્યા]

૬૮૫

આચાર્ય સંખ્યા

૧૯૭૨/૮૪૬૦૨૬

૧૦

અભિ ૧]

પ્રત ૧૦૦૦

મુદ્રક: ૦-૨-૦

આ પુસ્તક રામજી પુલ 'આર્થ પ્રકાશ' મુદ્રણાલય રોડમાં
મ. આયુભાઈ કુ. પટેલ મુળર્થ પ્રદેશ આર્થ પ્રતિનિધિ સભા
મટે કાચું. તા. ૧-૪-૧૯૨૬.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૬૯૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ વૈદિકધર્મના પ્રમાણ તથા
અપ્રમાણ ઝંદો

વિષય ૫૨૬૪૭૫: ૨

॥ श्री ११ ॥

१९२४

वैदिक धर्मना

प्रमाण तथा अप्रमाण ग्रंथे

श्री स्वामी दयानन्द सरस्वती निर्मित ऋग्वेदादिशास्त्रभूषित
'प्रामाण्यप्रामाण्य' प्रकरण.

प्रकाशक

मुम्बई प्रदेश आर्य प्रतिनिधि सभा.

काशी-आर्य.

विक्रम संवत्

१८८४

आर्य संवत्

१८७२८४८०२८

दयानन्द-१०६

१०६

प्रत-१०००

शुद्ध ०-२-०

નિવેદન

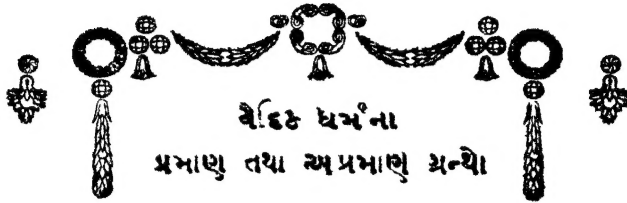
આપણા ધર્મશાસ્ત્રો ક્યાં છે? અને તેમાં ક્યાં શાસ્ત્રો વેદાનુકુલ
 રાં આધુનિક ટ્રેકપોલકલિપત છે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન જ્યાંસુધી તે
 શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી થઈ શકે નહિ; પરંતુ
 સ્વામી શ્રી ક્યાનંદ સરસ્વતી મહારાજે વેદોનાં લાભ્ય કરતી વખતે
 ભૂમિકા લખી છે જેને તેઓશ્રીએ “ ઋગ્વેદાદિલાભ્યભૂમિકા ” એવું નામ
 આપેલું છે. આ લાભ્યભૂમિકામાં વેદોના સંબંધમાં તેમાંના વિષય સંબંધ
 સામાન્ય ઉદ્દેશ્ય કરેલો છે. એ વિષયો પૈકી એક ‘ પ્રામાણ્યપ્રામાણ્ય-
 વિષય ’ નું પ્રકરણ આવે છે, જેમાં સર્વ પ્રકારના ધર્મગ્રંથોની આ-
 નના કરેલી છે. આ પ્રકરણ અતિ ઉપયોગી હોઈ જનસમાજમાં તેનો
 જોડો ફેલાવો કરવાની આવશ્યકતા લાગે અને તેથી ઋગ્વેદાદિલાભ્ય-
 ભૂમિકાની ક્વિતિય આવૃત્તિ કાપાત સમયે આ પ્રકરણ આખું જ નુદા
 ટ્રેકટ રૂપે છાપીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. ઇલાકાના આર્યસમાજે
 તથા જ્યાં આર્યસમાજ ન હોય ત્યાં વસતા આર્યોનો પરમધર્મ છે કે
 આ ટ્રેકટનો જોડો બને તેટલો જોડો ફેલાવો કરી જનસમાજને
 સાચા ધર્મશાસ્ત્રોના પરિચય કરાવે જેથી તે વડે ઐહિક અને પારમા-
 થિક ઉન્નતિનો લાભ ઉઠાવી શકે.

આપના આર્યજંતુઓ

મણિલાલ જોગીલાલ ઘડિયાળી

અખાલાલ પ્રભુદાસ પટેલ.

પુસ્તકાલયકર્તા, મુ. પ. આ. પ્ર. સંભા.

શ્રી સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી નિર્મિત

‘ક પદાર્થભાષ્યજ્ઞનિકાલ’

‘પ્રમાણ્યપ્રામાણ્યવિષય’ નું અંકરણ.

અથ ગ્રંથપ્રામાણ્યપ્રામાણ્યવિષયઃ।

સાહિત્યના આરંભથી આજ સુધી નિષ્પક્ષપાતી, ધાર્મિક, રાગદ્વેષરહિત સદાચારી, સર્વના ઉપર ઉપકાર કરનારા આર્ય, વિદ્વાન્ અને મહાત્માઓએ જે જે ગ્રંથ સ્વતઃ પ્રમાણ તથા જે જે ગ્રંથ પરતઃ પ્રમાણ્ય માન્યા છે તે વિષયોની શ્રદ્ધાંતી આગળ આપી છે. જેથી પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ સ્વતઃ પ્રમાણ્ય અને મહાત્માસંમિત ગ્રંથ પરતઃ પ્રમાણ્ય છે. પર-

૧૦૦ અર્થજ્ઞ, સર્વજ્ઞાનમાન અને જ્ઞાનદિ દોષરહિત હોવાથી તેણે નિર્માણ કરેલા

પ્રમાણ છે, તેમના પ્રમાણને મટે બીજા એક પણ પ્રમાણની આવ-

: સૂર્યની સિદ્ધિને સિદ્ધ કરવા બીજા પ્રકાશની આવશ્યકતા નથી

પ્રમાણને મટે વેદજ પુરતા છે, અન્ય અથો આધુનિક હોવાથી

જોમણ હરવર્ણુ ને માટે જુદા છે. જે અથ વેદની વિરુદ્ધ છે.

વેદના જ્ઞાનકરતાં વિરુદ્ધ જ્ઞાન જેમા છે તે સર્વ અથ ત્યાજ્ય છે. વેદ અને

અન્ય અથમાં જ્યાં પરસ્પર વિરોધ આવે ત્યાં વેદજ પ્રમાણ માનવા કારણ વેદ

ઇશ્વરપ્રણિત, જ્ઞાનપૂર્ણ અને સ્વતઃ પ્રમાણ છે. આજણ અથ વેદનાં વ્યાખ્યાન છે,

માટે તે વેદાનુકૂલ હોવા ને જ પ્રમાણ માનવા પ્રાકાણ અથ અને વેદની અગિયારસો

સત્ત્વિય શાખામાંના વ્યાખ્યાનમય અથોમા જેટલા જાણ વેદાનુકૂલ હોય તેટ-

લોજ પ્રમાણ અને પ્રતિકુલ હોય તેટલો પ્રમાણ માનવો. જેજ પ્રમાણે (૧)

શિક્ષા, (૨) કલ્પ, (૩) વ્યાકરણ, (૪) નિરૂપત, (૫) છંદ અને (૬) ન્યૈ-

તિષ એ વેદનાં છ અંગ અને (૧) આયુર્વેદ (વૈદકશાસ્ત્ર), (૨) ધનુર્વેદ (શસ્ત્રશા-

સ્ત્ર), (૩) ગાંધર્વવેદ (ગાનવિદ્યા) અને ૪ અર્ચવેદ (શિરપશાસ્ત્ર) એ ચાર

જોમના રિવે પણ જાણુ. ચરક, સુશ્રુત, સ્થાનુ આદિ આયુર્વેદના અથ છે.

ના અથ પ્રયઃ હુપન થયા છે, તથાપ જોપ અને પ્રયતન કરનારને તત્સ-

ર્વ સર્વ વિદ્યા અને ક્રિયાની માન્યતા હજી પણ થાય નેન છે. અગિરનાદિ ધણા

કરિયોના અથ એ વિષય ઉપર હતા. પાંચ ને વેદના અંગો, બીજા વિદ્યાની સિદ્ધિ

ઉપર ધનુર્વેદની સિદ્ધિનું અવકાશન છે ને જુદા જોડો નહિ. વેદોના ગુણદોષ

જાણવા પછી શસ્ત્રો અને અસ્ત્રો જનાવવાં કંઈ દુ સ્પષ્ટ નથી. ગાનવિદ્યા એને ગાંધર્વ-

વેદ કહે છે. એમાં નરદાદિ મુનિવૃત્ત અથો છે. અર્ચવેદના અથ વિષયકમાં ત્વષ્ટા

મય આદિ ઋષિઓએ હોએલા છે. (૧) પાણીનાદિ મુનિવૃત્ત શિક્ષા, (૨) માનવ

કલ્પસૂત્રને કલ્પઅથ (૩) પાણિની કૃત અષ્ટાધ્યાયી, ધાતુપાઠ, ઋણાદિકૌષ, પ્રાતિ-

પદિક, ગણપાઠ અને પંતજલી કૃત મદ્યભાષ્ય એ વ્યાકરણઅથ (૪) યાસ્કા-

ચાર્ય કૃત નિઘંટુ અને નિરૂપત. (૫) પિણ્ડાચાર્ય કૃત છંદશાસ્ત્ર અને (૬)

વસિષ્ઠાદિ મુનિપ્રણિત રેખા—બીજા અગિયારમી ન્યૈતિષ શાસ્ત્ર આ છ

વેદનાં અંગ છે. તેજ પ્રમાણે (૧) વ્યાસસુત્ર—

નિકૃત બાપ્ય સહિત જૈમિનિ મુનિપ્રણિત કર્મકાંડ વિધાયક અને ધર્મધર્મિન્યા-
ખ્યામય પૂર્વમીમાંસા. (૨) પ્રશસ્તપાદ બાપ્યસહિત કણ્વાદમુનિકૃત વેશેષિક
દર્શન. એમાં ધર્મ અને ધર્મિનું પ્રતિપાદન વિશેષ કરેલું છે. (૩) વાત્સ્યધ્યાન.
મુનિકૃત બાપ્યસહિત ગૌતમ મુનિપ્રણિત ન્યાયશાસ્ત્ર એમાં સૃષ્ટિના પદાર્થોની
પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી તેનું જ્ઞાન છે. (૪) વ્યાસમુનિકૃત બાપ્યસહિત મત-
જલીમુનિપ્રણિત યોગ્યદર્શન એમાં પૂર્વમીમાંસા, વેશેષિક-ન્યાય એ ત્રણે દર્શન
કારોએ પ્રતિપાદન કરેલા પદાર્થોને સાક્ષાત્ કરવાનાં સાધનનું વર્ણન છે. (૫)
ભાગુરિમુનિકૃત બાપ્યસહિત કેપિલાચાર્યકૃત સાંખ્યશાસ્ત્ર એમાં તત્વપરિગણ-
અને તત્ત્વ સંખ્યાની વિચારો છે. (૬) ઐશ્વર્યાયન વૃત્તિ આદિ વ્યાખ્યાસહિત વ્યાસ
મુનિકૃત વેદાંતદર્શન. એમાં બ્રહ્મવિચાર છે. આ પ્રમાણે વેદનાં છ ઉપાંગ
એમનેજ ષડ્દર્શન પણ કહે છે. આ અંગ અને ઉપાંગ ગ્રંથોના પઠનથી વેદનું જ-
યન સુલભ થાય છે. અને વેદાર્થ સમજવામાં મદદ મળે છે. તેજ પ્રમાણે
નિષદોમાં (૧) ઇશ, (૨) કેન. (૩) કઠ, (૪) પ્રજ્ઞન, (૫) મુંડક, (૬)
માંડૂક્ય, (૭) તેત્તિરીય, (૮) એનરય (૯) છાંદગ્ય અને (૧૦) મુલ્કદાર
આ દશ ઉપનિષદો પ્રમાણભૂત છે. વેદ, વેદાંગ, ઉપાંગ અને ઉપનિષદ ગ્રંથોના પઠ-
નથી વિદ્યાર્થો સાધ્ય થાય છે. તેમના પઠનથી જ્ઞાન અને ક્રિયાનું સંપૂર્ણજ્ઞાન
છે. તેથી માનસ વ્યવહાર અને બાહ્ય વ્યવહારમાં પુરૂષ ચતુર થઈને સર્વપ્રક-
મહાવિદ્યાન થાય જે, માટે ઇશ્વરપ્રણિત ચાર વેદ, વેદાનુકુલ ઋષિપ્રણિત સત્યધર્મ-
વિધાયુક્ત, મંત્રવ્યાખ્યાનમય અને યુક્તિપ્રમાણસિદ્ધ બ્રાહ્મણગ્રંથ પ્રમાણભૂત ગણવા
વેદના પ્રમાણને માટે કોઈપણ જાતની શંકા કરવી નહિ જોઈએ. પણ
બીજા ગ્રંથ જે અદ્વૈતવિદ્યા, પક્ષપાત અને ક્ષુદ્ર વિચારવાળા લોકોએ રચેલા હોય,
તે ગ્રંથો સર્વથા અપ્રમાણ માનવા. આપ્ત પુરૂષોએ લખેલા ન હોય, વેદ વિરૂધ્ધ
જેમાં વર્ણન હોય, યુક્તિ અને પ્રમાણથી ત્યાજ્ય માલુમ પડે એવા ગ્રંથોને કોઈએ
પણ પ્રમાણ માનવા નહિ.

(૧) રૂદ્રામહાદિ મનની તમોવૃત્તિ કરનારા તંત્રગ્રંથ, (૨) બ્રહ્મ વૈવર્તાદિક
કલ્પિત ગાથાઓથી ભરેલાં પુરાણો અને ઉપપુરાણો, (૩) મનુસ્મૃતિના પ્રાક્ષમ-
શ્લોકો તથા અન્ય સ્મૃતિગ્રંથ (૪) સારસ્વત, ચાંદ્રકા, કૌમુદી વગેરે વાદ
વધારનારા વ્યાકરણ ગ્રંથ, (૫) નિર્ણયસિદ્ધિ વગેરે ક્ષુદ્ર વાતોનાં નકામાં
મહત્વ વધારનારા ધર્મગ્રંથ, (૬) તર્કસંગ્રહ, જાગદેશી વગેરે ન્યાયાભાસ-
ગ્રંથ (૭) હકયોગપ્રદીપિકા આદિ યોગગ્રંથ, (૮) સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી
વગેરે આધુનિક વેદાન્તગ્રંથ, (૧૦) મુલૂર્તચિંતામણી અને જન્મપત્રિકા,
ફલાદેશ ઇત્યાદિના સાધનીભૂત અને સર્વને બ્રમસાગરમાં નાંખનાર જ્યોતિષગ્રંથ
(૧૧) ત્રિકાંડસ્કન્ધાનસૂત્ર વગેરે શ્રાવણોની સાથે વિરૂધ્ધતા રાખનારા પરિશિષ્ટગ્રંથ,

(૧૨) કાર્તિકાદિ માસનાં મહાત્મ્ય બતાવનારા ગ્રંથો, જ્યેષ્ઠાદશી, કાશીસ્થ જલસેવન, ક્ષેત્ર યાત્રા, મૂર્તિદર્શન, નામસ્મરણ જડમૂર્તિપૂજાદિ વ્યર્થ વ્રતોનાં મહાત્મ્ય વધારીને તેનાથી તત્કાલ સુકિત મળે છે અને સર્વ જન્મનાં પાતક નષ્ટ પામે છે એવાં વિધાન કરનારા વસ્તુસ્થિતિ વિરૂધ્ધ ગ્રંથ, (૧૩) પાપાંડસાંપ્રદાયિક સર્વ પુસ્તકો, (૧૪) રિતક ગ્રંથ અને આ વિનાના બીજા વેદ તથા સુકિત પ્રમાણુ વિરૂધ્ધ સર્વ ગ્રંથોના માણુ માનવા યોગ્ય નથી. વેદ, વેદાંગ અને ઉપાંગ તથા તેના ઉપરનાં ભાષ્યોનેજ તે શાસ્ત્રોમાં પ્રમાણુ સમજવાં.

પ્રશ્ન :— પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં આવેલી કેટલીક વાતોનો ભાવાર્થ ઉત્તમ છે અને કેકમાં ઘણો ખરો સત્યનો અંશ પણ છે. તેમ છતાં સર્વ ગ્રંથોનો ત્યાગ કરવો આપ શા માટે કહે છે ?

ઉત્તર—વિષયુક્ત અન્ન પ્રમાણુ પુરાણોની સ્થિતિ છે. જે પ્રમાણુ વિષમિશ્રિત હોય તેટલું બધું નાંખી દેવું પડે છે તેજ પ્રમાણુ સત્યાસત્ય કથાઓથી મિશ્રિત હોયે સર્વેને ઘોટાળામાં અને સંશયમાં નાંખનાર પુરાણો ત્યાજ્યજ છે. પુરાણો વૃત્તિ થયા પછી વેદના અર્થસહિત અધ્યયન તરફથી લોકોનું મન પાછું હટયું; તેથી વેદોનો નિર્ભય અને નિષ્પક્ષપાતી ઉપદેશ લોકોના શ્રવણમાર્ગમાં પણ આવે દુઃસાધ્ય થઈ પડ્યો. આથી અજ્ઞાન, મિથ્યાજ્ઞાન અને બ્રમનો પ્રચાર થવા લાગ્યો. વેદ બાળ્યે રહેવાથી અને પુરાણોની કથાઓનો કાંઈપણ મેળ ન હોવાથી જેની મરણમાં જેવું આગ્યું તેવું સ્પષ્ટીકરણ કરવા લાગ્યા; અને તેનું પરિણામ અજ્ઞાનમાં આવવા લાગ્યું. જેમકે :—

મયં માંસં ચ મીનં ચ મુદ્રા મૈથુનમેવ ચ ।

एते पंचमकाराश्च मोक्षदा हि युगे युगे ॥

पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा यावत्पतति भूतले ।

पुनरुत्थाय वै पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥૨॥

प्रवृत्तै भैरवीचक्रे सर्वे वर्णा द्विजातयः ।

निवृत्तै भैरवीचक्रे सर्वे वर्णाः पृथक् पृथक् ॥૩॥

मातृयोनीं परित्यज्य विहरेत्सर्वयोनिषु ।

लिङ्गं योन्यां तु संस्थाप्य जपेन्मन्त्रमतन्द्रितः ॥૪॥

❀ ❀ ❀ માતરમપિ ન ત્યજેત્ ॥૫॥

આ શ્લોકો તંત્ર ગ્રંથોના છે. એના અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

મધ્ય, માંચ, માછલી, મુદ્રા તથા મૈથુન (સ્ત્રી-સંલોગ) એ પાંચ પ્રકારનું સેવન પ્રત્યેક યુગમાં મોક્ષ આપનારૂં છે. ૧.

દારૂ એટલે સુધી પીવો કે જ્યાંસુધી ચક્રરી આવીને લોંચ ઉપર ન પડી જવ ત્યાં વળી પડ્યા પછી પણ હઠીને ફરીથી પીનારનો તો પુનર્જન્મ નથી થતો. ૨.

કોઈ પણ વર્ણનો મનુષ્ય ભૈરવીચક્રની પૂજા વખતે હાજર હોય તો તે દ્વિજ વર્ણનો છે; અને પૂજા થઈ રહ્યા પછી સર્વે વર્ણો જુદી જુદી છે. ૩.

માતા વિના ગમે તેની સાથે વ્યભિચાર કરવો. શુદ્ધચેન્દ્રિયને.....માં સ્થાપીને મંત્રનો જપ કરવો. ૪.

વ્યભિચાર કરવામાં માતાને પણ ન છોડવી. ૫.

ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારના અદ્યપબુદ્ધિ, અનાડી લોકોએ બુદ્ધિ અને મર્યાદાથી રહિત, યુક્તિ પ્રમાણ શુન્ય, વેદાદિ સમ્પ્રદાયોથી વિરુદ્ધ અશ્લીલ શ્લોકો બનાવ્યા છે કે જે લખતાં પણ સજ્જનોની લેખની ચાલતી નથી. માટે એવા ગ્રંથોને માનવા ન જોઈએ. શું કોઈપણ સત્પુરુષ કહી શકશે કે મદ્યાદના સેવનથી બુદ્ધિનો નાશ નથી થતો ? અવશ્ય થાય છેજ. તો પછી મોક્ષ કે જેનો આધાર જ્ઞાન ઉપર છે તે તો મો કયાંથી ! એના સેવનથી તો નરકનીજ પ્રાપ્તિ. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આપણે આજકાલ જોઈએ છીએ કે કેટલાએ દારૂડીઓના ગટરોમાં-કે જ્યાં પોતે શુદ્ધિમાં હોય તો તે સમયે પગ મુકવાને પણ સંકેતાય ત્યાં આજોડે છે. એજ પ્રમાણે બ્રહ્મવૈવર્તદિ પુરાણસંગ્રહ કિંતુ નવીન ગ્રંથોમાં ઘણી મિથ્યા કથાઓ છે. તેમાંની સ્થાલીપુલાક ન્યાયથી થોડી-એક લખીએ છિયે. એમાં એક નવી કથા આવે છે કે ચાર સુખવાળા બ્રહ્માએ પોતાની પુત્રી સરસ્વતી સાથે વ્યભિચાર કર્યો. આ વાત તદ્દન ખોટી છે. મૂળ કથા વેદમાં અલંકારરૂપે નીચે પ્રમાણે આવેલી છે:--

પ્રજાપતિર્વૈ સ્વાં દુહિતરમભ્યધ્યાયાદિવમિત્યન્ય આહુત્ય
પસમિત્યન્યે તામૃશ્યો ભૂત્વા રોહિતં ભૂતામભ્યેત્ । તસ્ય
યદ્રેતસઃ પ્રથમમુદદીપ્યત તદસાવાદિત્યો ભવત્ ॥

ऐ० ब्रा० पं० ३ कं० ३३-३४॥

प्रजापतिर्वै सुपुर्णो गरुत्मानेष सविता ॥

श० कां० १० अ० २ ब्रा० ७ कं० ४

તત્ર પિતા દુહિતુર્ગર્ભં દધાતિ પર્જન્યઃ પૃથિવ્યાઃ ॥

નિરુ० અ० ૪ સ્વં ૦ ૨૧

દ્યૌર્મે પિતા જનિતા નામિરત્ર વન્ધુર્મે માતા પૃથિવી
મહાયમ્ । ઉત્તાનયોશ્ચમ્વોર્યોનિરન્તરત્રા પિતા
દુહિતુર્ગર્ભમાધાત ॥

ઋ० મં ૧ સૂ० ૧૬૪ મં ૦ ૩૩

શાસદ્રહનિર્દુહિતુર્નૃપ્યંડગાદ્વિદાં ઋતસ્ય દીધિતિ
સપર્યન્ । પિતા યત્ર દુહિતુઃ સેકમૃજ્જસં શમ્યેન મનસા
દઘન્વે ॥ ઋ० મં ૦ ૩ સૂ० ૩૧ મં ૦ ૧

અર્થઃ—(પ્રજાપતિઃ સવિતા) આ નામ સૂર્યનાં છે તેની (દુહિતા) પુત્રી (દ્યૌઃ
વા (ઉષા) પ્રભાતકાલ છે (દુહિતા) શબ્દનો નિરૂપતમાં એવો અર્થ આપેલો છે કે
‘ દુરેહિતા દૂર મૂકેલી ’) દ્યૌઃ અથવા ઉષા પણ સૂર્યથી ઘણી દૂર હોય છે માટે તેને
સૂર્યની દુહિતા=પુત્રી કહે છે; અથવા સૂર્યના પ્રકાશથીજ ઉષાની ઉત્પત્તિ હોવાથી
સૂર્ય ઉષાનો પિતા અને ઉષા સૂર્યની પુત્રી એ પ્રમાણે રૂપક થયું. (તામ્ રોહિતમ્)
એ ઉષા જ્યારે કિંચિત રક્તવર્ણુકત થઈ ત્યારે કિરણના યોગવડે સૂર્ય તેની પાસે
જલદીથી (અમ્યધ્યાયત્) ગયો. આ પ્રમાણે તેણે પ્રકાશ રૂપી પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો.
અર્થાત્ ઉષા પ્રકાશની માતા અને સૂર્ય પિતા થાય. આદિત્ય પ્રકાશને કહે છે. તે
ઉષામાં કિરણરૂપી વીર્ય સ્થાપનવડે પ્રકાશ અથવા દિવસરૂપી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો એ
પ્રમાણે આ અલંકારનું તાત્પર્ય છે. પ્રાતઃકાલે પાંચ ઘડી રાત્રિ હોય છે ત્યારે આકાશ
નો જે ભાગ સૂર્યના પ્રકાશને લીધે લાલ થયેલો હોય છે તેને ઉષા કહે છે. તે
સૂર્યથી ઉત્પન્ન થવાને લીધે તેને સૂર્યની પુત્રી માની; અને તેની સાથે સૂર્યનો સં-
યોગ થવાથી આદિત્ય—દિવસ અથવા પ્રકાશ નામક પુત્ર થયો. જે પ્રમાણે માતા-પિતાથી
સંતાનોત્પત્તિ થાય છે તેજ પ્રમાણે આ ઠેકાણે અલંકારની રચના કરી છે; એટલુંજ
છે. એજ પ્રમાણે વર્ષા અને પૃથ્વીનો પિતા પુત્રીનો સંબંધ છે. કારણ (અદમ્યઃ
પૃથિવી) પાણીમાંથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ એમ કહેલું છે. માટેજ પૃથ્વી વર્ષા અથવા
પાણીની પુત્રી. તે પર્જન્ય વૃષ્ટિદ્વારા પૃથ્વીમાં વિર્ય સ્થાપન કરે છે પછી પૃથ્વી

આપણને જન્મ આપે છે. આ પ્રમાણે વેદોમાં વસ્તુસ્થિતિના દર્શક રૂપકાલંકાર છે. એ વિષે ઉપર આપેલા વેદમંત્રો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરે છે:—

(ઘૌઃ) પ્રકાશ (મે પિતા) મારો પાલક છે, (જનિતા) સર્વ વ્યવહારને ઉત્પન્ન કરનાર તેજ છે. આ પૃથ્વી (માતા) માનકર્ત્રી છે. (દ્વયોઃ) આ બે (ચન્વોઃ) પૃથ્વી પર્જન્યનાં સર્વ સૈન્યો (ઉત્તાનયોઃ) ઉપર પ્રસરેલાં છે, તેમાં પર્જન્યરૂપી પિતા (દુહિતુઃ) પૃથ્વીમાં (ર્ગમ્) જલનું (આઘાત્) સેચન કરે છે. આખી પૃથ્વીમાં પાણીની વૃષ્ટિ કરીને ધાન્ય વધારવામાં મદદ કરે છે. (અર્થ અલંકાર પ્રમાણે બાણુવો.) ૧

(વહ્નિઃ) અગ્નિમય સૂર્ય પિતા પૂર્વેકિત ઉષારૂપી દુહિતામાં (સેકમ્) ફિરણ રૂપી ગર્ભનું સ્થાપન કરીને દિવસ રૂપી પુત્રની ઉત્પત્તિ કરે છે. ૨ આ પ્રમાણે રૂપકાલંકાર મૂલ્ય વેદમાં હોવા છતાં અને બ્રાહ્મણ તથા નિરૂકત ગ્રંથોમાં તેની વ્યાખ્યા કરેલી હોવા છતાં બ્રહ્મવૈવર્ત્તાદિ ગ્રંથલેખકે બ્રાંતિથી તેની કેવી કથા બનાવી અને દેવો પણ ભરકર્મ કરે છે એવું અસત્ય વર્ણન કર્યું છે. તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો આથી વાચકના મનને થશે. માટે આવી વાતો કોઈએ ખરી માનવી નહિ.

ઉપર પ્રમાણે બીજી સતી અહુત્યાની કથા છે. દેવોના રાજા ઇંદ્ર ગૌતમ રૂપિની પતિની સતી અહુત્યાની સાથે ભરકર્મ કર્યું અને તેથી તેના શરીરમાં સફળ ભગ (છિદ્ર) પડ્યાં. અને તેજ પ્રમાણે ગૌતમે અહુત્યાને પણ શાપ દીધો તેથી તે થઈ અને પછી કેટલેક કાલે રામના પગવડે રજા ઉડી તેના સ્પર્શથી તે પુનઃ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થઈ વગેરે પ્રકારની કથાઓ પુરાણોમાં આવેલી છે; આ કદિપત કથા જે મૂલરૂપે વેદમાં છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

इन्द्रागच्छेति । गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जारेति । तद्या-
न्ये वास्य चरणानि तैरेवैनमेतत्प्रमुमोदयिषति ॥

शत० ३ कां० ३ प्र० ३ अ० ३ ब्रा० १ कं० १८ रेतः
सोमः ॥ श० कां० ३ अ० ३ ब्रा० ५ कं० १

रात्रिरादित्यस्यादित्योदयेन्तर्धीयते ॥

निरु० अ० ૧૨ સ્વં ૧૧

सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति

સોપિ ગૌરુચ્યતે ॥ નિરુ. અ. ૨ સ્વં. ૬

જાર આ ભગઃ જાર ઇવ ભગમાદિસ્યોત્ર જાર ઉચ્યતે
રાત્રેર્જરયિતા ॥ નિરુ. અ. ૩ સ્વં. ૧૬

एष एवेन्द्रो य एष तपति॥ श. कां. १ अ. ६ ब्रा.

૩ કં. ૧૮

અર્થ:—(યઃ ઇષઃ) જે આ (તપતિ) પ્રકાશ આપે છે; ભૂમિ ઉપરના સર્વ પદાર્થોની પ્રકાશિત કરે છે તેજ (ઇન્દ્રિતિ પરમૈશ્વર્યવાન્ મન્વતીતિ ઇન્દ્રઃ) સૂર્ય પરમૈશ્વર્યવાન્ હોવાથી તેને ઇન્દ્ર કહે છે,) અને એજ સર્વ પ્રકાશનારા પદાર્થોનો રાજા છે. અહલ્યા—અહઃ લીયતે અસ્યાં, અહનિ લીયમાના વા સા) જે દિવસમાં લીન થઇ બીય છે, અથવા જેમાં દિવસ મળી બીય છે તેને અહલ્યા અર્થાત્ રાત્રિ કહે છે. આ રાત્રિનો સૂર્ય તે જાર છે. જાર શબ્દનો અર્થ જારઃ જરયિતા અર્થાત વધે હાનિ કરનાર એ પ્રમાણે છે. સૂર્ય રાત્રિની વચ્ચે અર્થાત્ આયુષનો નાશ કરે છે માટે રાત્રિનો દુરાહતા નો જાર તે સૂર્ય. (જહલ્યા) રાત્રિ (ગૌતમઃ) ચંદ્રની સ્ત્રી છે ગૌતમ શબ્દ સૂર્યની નો વાચક છે. (ગચ્છતિ ઇતિ ગૌઃ અતિશયેન ગૌઃગૌતમઃ ચન્દ્રઃ) અતિશય જલ્દી સૂર્ય જાલનારને ગૌતમ કહે છે. ચંદ્રની પશુ ગતિ તેની હોવાથી એને ગૌતમ કહેલો છે. એ ઉપરના નિરૂપણ ઉતારામાં ગૌશબ્દ ચંદ્રનો વાચક છે એમ સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે. આ અહલ્યા ચંદ્રની સ્ત્રી સર્વ લોકોને સુખ આપે છે. અને તેના આયુષનો નાશ સૂર્યના આગમનથી થાય છે. આ ભાવાર્થ ઉપરના ઉતારા ઉપરથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે એમ છતાં પૌરાણિકોએ ઇન્દ્રને વ્યભિચાર અને સાધ્વી અહલ્યાને દુરાચારનું કલંક લગાડ્યું છે. આવા પ્રકારની વેદવિરૂદ્ધ કથાઓ પુરાણોમાં ઘણી છે.

પુરાણોમાં વૃત્રાસુરની પણ એવીજ કથા આવે છે તે આરીતની છે:— એક દેહધારી ઇન્દ્ર દેવોનો રાજા હતો. તેને ત્વષ્ટાના પુત્ર વૃત્રાસુર ભેડે યુદ્ધ થયું. વૃત્રાસુર ઇન્દ્રને ગળી ગયો તેથી દેવોને મહાભય લાગ્યો અને તેઓ વિષ્ણુને શરણે ગયા. વિષ્ણુએ તેમને ઉપાય કહ્યો કે “ હું સમુદ્રના ફેનમાં પ્રવેશ કરું છું. તે ફેનનો પ્રયોગ કરવાથી વૃત્રાસુર નાશ પામશે.” આવી રીતની અસંખ્ય કથા પુરાણનામધારી પણ વાસ્તવમાં નવીન ગ્રંથોમાં પુષ્કળ છે. તે સર્વ મિથ્યા છે. જે વૈદિક આધાર ઉપરથી તે રચેલી છે તે તે મંત્રોમાં આ મિથ્યા કથા કરતાં બુદ્ધિજન અર્થ અને બિન અલંકાર માલૂમ પડે છે; એ મંત્રો નીચે પ્રમાણે છે:—

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं यानि चकार प्रथमानि
 वज्री । अहन्नहिमन्वपस्तर्दं प्र वक्षणां अभिनत्पर्वता-
 नाम् ॥ १ ॥ अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं
 स्वर्ग्यं ततक्ष । वाश्रा इव घेनवः स्यन्दमाना अजः समु-
 द्रमवजग्मुरापः ॥ २ ॥

ऋ० मं० १ सू० ३२ मं० १।२

અર્થ:- (इन्द्रस्य) સૂર્ય અથવા પરમેશ્વરનું (વીર્યાणि) પરાક્રમ હું (પ્રવોચમ)
 કહું છું. જે (પ્રથમાનિ) પૂર્વથી (વજ્રો) પ્રકાશમય અથવા પ્રાણના આધારરૂપ સૂર્ય
 (ચકાર) બનાવે છે. (વીર્યં વૈ વજ્રઃ શઠ્ઠ કાઠ ૭ અઠ ૪) વીર્ય એજ વજ્ર છે.
 તેણે (અહિમ્) મેઘને (અહન્) માર્યો-મેઘનું શરીર છિન્નભિન્ન કર્યું તેથી (અનુ)
 પૃથ્વી પર (અનુ-અપઃ) પાણીની (તતર્દ) વર્ષા થઇ. અર્થાત્ વરસાદ પડ્યો. મેઘમાંથી
 વર્ષા વર્ષાવવી તે સૂર્યનું કામ છે. તે વર્ષાના પાણીના (પ્રવક્ષણા) નદીના પવાહવડે
 (તતર્દ) તટાકિકોનો નાશ થયો. “ તતર્દ ” શબ્દનો મૂળ અર્થ “ નાશ કરો ” એ
 પ્રમાણે છે. આ નદીઓ (પર્વતાનામ્) મેઘથી (અભિનત્) ઉત્પન્ન થઇ હુતી-
 શરીરના નાશથી અર્થાત્ વર્ષાથી વહેવા લાગે છે. મેઘ અને વર્ષા તે વૃત્રાસુરનું શ
 (ત્વષ્ટા) સૂર્ય એ (અહિન્) મેઘનો (અહન્) નાશ કર્યો. (અસ્મૈ) આ વૃત્રાસુરના-
 મેઘના-નાશને માટે (પર્વતે શિશ્રિયાણામ્) મેઘમાંજ રહેતાર (સ્વર્ગમ્) પ્રકાશમય
 (વજ્રમ્) સ્વકિરણજન્ય વિદ્યુત્ રૂપી શસ્ત્ર ફેંકી તે મેઘસ્વરૂપી વૃત્રાસુરનો તે (તતક્ષ)
 નાશ કરે છે. અર્થાત્ મેઘને છિન્નભિન્ન કરીને જમીન ઉપર પાડે છે. જમીન ઉપરનાં
 જલજિંદુઓને પોતાનાં કિરણોદ્વારા તેજ સૂર્ય આકાશમાં લઇ જાય છે. માટેજ
 (ત્વષ્ટા) સૂર્ય એ વૃત્રાસુર-મેઘનો-પિતા કહેવાય છે. (અપઃ) તે વરસાદનું પાણી
 (સમુદ્રમ્) સમુદ્રપથ ત (અવજગ્મુઃ) વહેતું વહેતું જાય છે. એ પાણી (અજઃ)
 વ્યક્ત અને (સ્યન્દમાનાઃ) ચંચલ હોય છે. (વાશ્રાઃ) વાછરડાંને મળવાની ઇચ્છા-
 વાળી જનારી (ઘેનવઃ) ગાયોના વેગની પેઠે તે નદીઓ સમુદ્રને જઈને મળે છે.
 પાણીજ વૃત્રાસુરનું શરીર-વૃત્રાસુરનું હનન અર્થાત્ જલવૃષ્ટિએજ સૂર્યનું મહાન
 અને સ્તુત્ય કૃત્ય છે.

अहन् वृत्रं वृत्रतरं व्यसमिन्द्रे वज्रेण महता वधेन ।
 स्कन्धादीनि कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक् पृथि-

ઘ્યાઃ ॥૩॥ અપાદહસ્તો અપ્રતન્યદિન્દ્રમાસ્ય વજ્રમધિ-
સાનો જધાન વૃષ્ણો વધ્નિઃ પ્રતિમાનં બુર્મૂષન્પુરુષાવૃત્તો
અંશયદ્વયસ્તઃ ॥૪॥ ઋ. મણ્ડ. ૧ સૂ. ૩૨ મં. ૫-૭
અહિરિતિ મેઘનામસુ પઠિતમ્ ॥ નિઘં. અ. ૧ ધ્વં. ૧૦

નિઘંદુમાં અહિ શબ્દ મેઘનો વાચક મતાવ્યો છે. તેમજ:—

इन्द्रशत्रुरिन्द्रोस्य शमयिता वा शातयिता तस्मादि-
न्द्रशत्रस्तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्तास्त्वाप्तोऽसुर इत्यै-
तिहासिकाः । व्रत्रं जघ्निवानपववारत वृत्रो वृणोतेर्वा
वर्त्ततेर्वा वर्धतेर्वा यदवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते
यद्ववर्त्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यद्वर्धत तद्-
वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते ॥

નિરુ. અ. ૨ ધ્વં. ૧૭ ॥

(इन्द्र) મેઘનો નાશ સૂર્યવડે થાય છે. માટે મેઘને ઇન્દ્રશત્રુ કહે છે. જો કે
ઐતિહાસિકલોક ત્વષ્ટ્રપુત્ર રાક્ષસનેજ વૃત્રાસુર કહેતા હોય તો પણ નિરૂક્તકારોની
નિશ્ચયાત્મક સંમતિ તો એજ છે કે મેઘ તેજ વૃત્ર છે. અર્થાત્ વૃત્રને ઇન્દ્રએ માર્યો
એથી સૂર્યએ મેઘનો નાશ કર્યો એટલેજ અર્થ સમજવાનો છે. વૃત્ર શબ્દના અર્થ
વ્યાપનાર હોનાર તથા વધનાર એ પ્રમાણે છે આ પ્રમાણે નિરૂક્તમાં વૃત્ર વિષે
સ્પષ્ટિકરણ આપેલું છે.

અર્થ:—(इन्द्र) સૂર્યએ (મહતા વધેન) અત્યંત તીક્ષ્ણ (વજ્રેણ) વિદ્યુત્-
કિરણરૂપી અશ્વવડે (वृत्रतरम्) અત્યંત બલવાન, ચોતરફ વ્યાપક (वृत्रम्) મેઘને
(पंसम) છિન્ન બિન્ન કરીને (अहन्) નાશ કર્યો. તેથી તે (अहिः) મેઘ (पृथिव्याः)
ભૂમિ ઉપર (कुलिशेन) શસ્ત્રાથી છિન્ન બિન્ન થયેલો (आशयते) સૂતો અર્થાત્ મેઘનાં
વિદ્યુત્ શક્તિવડે જલરૂપી કણો બનીને પૃથ્વીઉપર પ્રસરી. ચોથા મંત્રમાં પણ એજ
બાવાર્થ છે, (अपाद—हस्त व्यस्तः) સૂર્યએ છિન્ન બિન્ન કરેલો (वृत्रः) મેઘ

પૃથ્વી ઉપર (જણાય) સૂર્યો ઇત્યાદિ. નિઘંટુમાં વૃત્ર શબ્દનો મેઘ એવો અર્થ આપેલો છે. તેનો નાશક સૂર્ય છે માટે મેઘને (ઈન્દ્રશત્રુ) પણ કહે છે. સૂર્ય ત્વષ્ટા અને ઈન્દ્ર એ સૂર્યનાંજ પર્યાયવાચી નામો છે. સૂર્યનાં કિરણોના યોગથીજ આખમય મેઘ બને છે. માટે મેઘને ત્વષ્ટૃપુત્ર કહે છે. કારણ કે સૂર્યનેજ ત્વષ્ટા કહે છે. સૂર્યનાં કિરણોવડેજ મેઘ બને છે અને તેનાથીજ ઉત્પન્ન થનારી વિદ્યુત્ શક્તિવડે વર્ષા થાય છે, તેથી નદીઓ વહે છે અને સમુદ્રને જઈ મળે છે. વૃત્ર શબ્દનો અર્થ સ્વીકારવા યોગ્ય, પ્રકાશનું આવરણ એ પ્રમાણે પણ થાય છે.

અતિષ્ઠન્તીનામનિવેશનાનાં કાષ્ઠાનાં મધ્યે નિહિતં
શરીરમ્। વૃત્રસ્ય નિણયં વિચરન્ત્યાપો દીર્ઘતમ આશ-
યદિન્દ્રંશત્રુઃ ॥ ૫ ॥ નાસ્મૈ વિદ્યુન્ન તન્યતુઃ સિંધેષ્ચ ન યાં
મિહમીકરદ્ધાદુનિં ચ। ઇન્દ્રંશ્ચ યદ્યુયુધાતે અહિંશ્ચોતાપરી-
ભ્યો મધવા વિર્જિગ્યે ॥ ૬ ॥

ઋ. મં. ૧ સૂ. ૩૨ મં. ૧૦. ૧૩

(આ પ્રકારના વૃત્ર વિષય મંત્રો વેદમાં પુણ્ય છે.)

વૃત્રો હ વા ઇદ ૨ સર્વ વૃત્વા શિશ્યે । યદિદમન્તરેણ
દ્યાવાપૃથિવી સ યદિદ ૨ સર્વવૃત્વા શિશ્યે તસ્માદ્ વૃત્રો નામ ॥
તમિન્દ્રો જધાન । સ હતઃ પૂતિઃ સર્વત ણ્વાપોભિસુ-
સ્ત્રાવ સર્વત ઇવ હ્યય ૨ સમુદ્રસ્તસ્માદુ હૈકા આપો બીભ-
ત્સાં ચક્રિરે તા ઉપર્યુપર્યતિપુષ્ટુવિરેડત્ત ઇમે દર્માસ્તા
હૈતા અનાપૂયિતા આપોસ્તિ વા ઇતરાસુ સ ૨ સૃષ્ટમિવ
યદેનાવૃત્રઃ પૂતિરભિપ્રાસ્તવત્તદેવાસામેતાભ્યાં પવિત્રાભ્યા-
મપહન્ત્યથ મેઘ્યાભિરેવાન્નિઃ પ્રોક્ષતિ તસ્માદ્વા ઇતાભ્યા-
મુત્પુનાન્નિ ॥ ૩૦ કાં. ૧ અ. ૧ બ્રા. ૩ કં. ૪૧૫ ॥

તિલ્લ એવ દેવતા ઇતિ નૈરુક્તાઃ। અગ્નિઃ પૃથિવીસ્થાનો
વાયુર્વેન્દ્રોવાન્તરિક્ષસ્થાનઃ સૂર્યો યુસ્થાન ઇતિ ॥

નિરુ. અ. ૭ સ્વં. ૫

અર્થઃ—આકાશ અને પૃથ્વીના મધ્યભાગમાં મેઘરૂપે રહેનાર પાણી તે વૃત્રાસુ
નું શરીર છે. કારણ એ ત્યાંની પોલાણમાં વ્યાપી રહે છે. તેને (હન્દ્રઃ) સૂર્ય માં
છે. (આપઃ અમિપ્રસુજ્ઞાવ) તેના શરીરમાંથી પાણીની વૃષ્ટિ થાય છે. આ પાણી ઘણું
પવિત્ર સ્વરૂપ હોય છે. ઇત્યાદિ, તેમજ (તિલ્લ એવ દેવતા) નિરૂક્તના મતે દેવતા
ત્રણ છે. પૃથ્વી ઉપર અગ્નિજ દેવતા, અંતરિક્ષમાં વીજલી કિંવા વાયુ અને દુલોકમ
સૂર્ય એ ત્રણ દેવતા છે. એ પ્રમાણે વેદાંત શ્રંધેઓ પ્રકૃત વિષયો સંબંધી વિવેચ
છે (અતિષ્ઠન્તોનામ કાષ્ઠાનામ) સર્વ દિશામાં (વૃત્રસ્ય) મેઘનું (દીર્ઘ તમઃ) અંધ
કારમય (શરીરમ્) શરીર (નિહિતમ્) ભરેલું છે. પાણીથી ભરેલાં કાળાં વાદળ
આકાશમાં ચારે બાજુએ આવ્યાં છે. (આપઃ) જલયુક્ત તે મેઘ (વિચરન્તિ) ચાર
તેમ વાયુના યોગથી ફરે છે. (હન્દ્રશત્રુઃ) સૂર્યની સાથે શત્રુતા રાખનાર મેઘ સૂર્યના
કિરણોવડે છિન્નભિન્ન થઈને પૃથ્વી ઉપર (આશયત) વર્ષારૂપે પડે છે. પણ વૃત્રએ
ફેંકેલી (વિદ્યુત) વીજળી અને (તન્યન્તુઃ) કરેલી ગર્જના એ બેના યોગથી (અસ્મે
આ સૂર્યનો (ન સિષેષ) પરાભવ થઈ શકતો નથી. (અહિઃ) મેઘ અને (હન્દ્ર
સૂર્ય એ બન્ને (યુયુધાતે) પરસ્પર યુદ્ધ કરે છે. જે વખતે મેઘ છૂટે છે અને
આકાશમાં વ્યાપે છે તે વખતે સૂર્યનું તેજ આંખું પડે છે. પણ જ્યારે સૂર્યનું તેજ
વધે છે ત્યારે મેઘને પાછા હટવું પડે છે. સર્વદા (મઘવા) સૂર્યનોજ (વિજિગ્યે
વિન્ય થાય છે; અને મેઘને હારીને નીચે પડવું પડે છે. ઉપરના શતપથ બ્રાહ્મણનું
ઉત્તારાનો શબ્દશઃ અર્થઃ—

(વૃત્રઃ) મેઘ સર્વના ઉપર (વૃત્વા) આવરણ કરીને (શિરયે) શયન કરે છે
માટે એને વૃત્ર કહે છે. મેઘને (હન્દ્રઃ) સૂર્ય નાશ કરે છે. (સઃ હતઃ) તેનો નાશ
થયા પછી પૃથ્વી ઉપર તે યજ્ઞન્યરૂપે પડે છે. અને કાષ્ઠતુણાદિકની સાથે સંયોગ
પામીને (પૂત્તિઃ) દુર્ગંધ પેદા કરે છે. મેઘજ જ્યારે આકાશમાં હોય છે ત્યાં
તે (આપઃ) પાણીની (અમિપ્રસુજ્ઞાવ) વર્ષા કરી શકે છે. આ પાણી (સમુદ્રઃ) સમુદ્ર
માં જાય છે. અને ત્યાંજ તેને ઘણું ભયંકર સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે
પૃથ્વી, નદી અને સમુદ્રમાંનું પાણી સૂર્યનાં કિરણોદ્વારા (ઉપરિ ઉપરિ) ઉપર
આકાશમાં જાય છે અને ત્યાં તેનાં વાદળાં બનીને વર્ષા થાય છે. (તે હમે) તેનાથ
આ (દર્માઃ) સર્વ દર્ભાદિક આપધિ અને વનસ્પતિ થાય છે ઇત્યાદિ. આ પ્રમાણે

આ કથાવિષે વેદમાં વિચાર છે પણ એની ઉપર ક્રિટિકટાંગ કલ્પના કરીને પ્રક્ષ વૈવર્તાદિ પુરાણોમાં રાસુર વગેરેની ખોટીજ કથાઓ લખી છે. એમાં સત્યનો અંશ પણ નથી, અને તેઓ ઇતિહાસ તરીકે પણ ગણાય તેમ નથી માટે એવા અંથો આદરાર્હ નથી.

દેવ અને રાક્ષસો વિષે.

ઉપરની કથાઓની પેઠેજ નવીન અંથોમાં જે અનેકવિધ દેવાસુરસંગ્રામ કથાઓ લખેલી છે માટે તે બુદ્ધિમાનોને માનવા યોગ્ય નથી.

દેવાસુરાઃ સંયત્તા આસન્

શં કાં ૦ ૧૩ અં ૩ બ્રા ૦ ૧ કં ૧

સત્યવાદી, સદાચારી અને સત્યના પક્ષપાતીને દેવ અને તેનાથી વિરુદ્ધને રાક્ષસ કહે છે. આ બે ભેદ મનુષ્યોમાંજ છે. એ બે પ્રકારના સ્વભાવવાળા લોકોમાં હમેશાં કલહ ચાલતો હતો—હાલમાં પણ ચાલે છે અને ભવિષ્યમાં પણ ચાલશે.*

અસુરાનભિભવેમ દેવા અસુરા અસુરતા સ્થાનવસ્તા
સ્થાનેભ્ય ઇતિ વાપિ વાસુરિતિ પ્રાણનામાસ્તઃ શરિરે
ભવતિ તેન તદ્વન્તઃ । સોદેવિવાનસૃજત તત્સુરાણાં સુરત્વમ-
સોરસુરાનસૃજત તદસુરાણામસુરસ્વામિતિ વિજ્ઞાયતે ॥

નિરુ ૦ અં ૩ સ્વં ૦ ૮

* “સાક્ષરાઃ” આ શબ્દ દેવનો વાચક છે. કારણકે અક્ષરેણ વ્રહ્મણા સહિતાઃ સાક્ષરાઃ ॥ દેવ એ પરબ્રહ્મની સાથે ઉપાસના દ્વારા જોડાયેલા હોય છે. સાક્ષરાઃ નો ઉલટો રાક્ષસાઃ એ શબ્દ છે અર્થાત્ “પરબ્રહ્મ, વેદ અને સત્યની વિરુદ્ધ હોનારા” એ પ્રમાણે એ શબ્દનો અર્થ છે. ખરા ખોટાનો વિચાર ન કરતાં પોતાનું હિત ચાહનાર અને પોતાના સુખને માટે બીજાઓને રસાતલમાં પહોંચાડનારને રાક્ષસ કહે છે મહારાજા ભર્તૃહરિજી પણ કહે છે કે:—

તેડમો માનવ રાક્ષસાઃ પરહિતં સ્વાર્થાય નિષ્પન્તિ ચે ।

એટલે કે પોતાના હિતને ખાતર પારકાના હિતનું હનન કરનારા મનુષ્યોને રાક્ષસ કહે છે. આપણા લોકોનું માનવું એવું છે કે હબશીઓના જેવા બેડોળ

દેવાનામસુરત્વમેકત્વં પ્રજ્ઞાવત્વં વા નવત્વં વાપિ વાસુ-
રિતિ પ્રજ્ઞાનામાસ્યત્યનર્થાનસ્તાશ્ચાસ્યામર્થા અસુરત્વમા-
દિલ્લુપ્તમ્ ॥ નિરુ૦ અ૦ ૧૦ સ્વં૦ ૩૪

અર્થ:—સદસદ્વિવેકાત્મક મન અને પ્રાણનો વિરોધ છે. મનનશીલ મન તે
દેવ અને ભૌતિક પ્રવૃત્તિમય હોવાથી પ્રાણને રાક્ષસ કહે છે. માટે મને પ્રાણને તાબા
માં રાખવો જોઈએ. નહિતો તે ઉદ્ભવ થઈને સર્વને ત્રાસ આપ્યા વિના રહેતો નથી.
પરમેશ્વરે (સો:) પ્રકાશમય તત્ત્વમાંથી (દેવાન્) મન અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને ઉત્પન્ન
કરી અને (અસો:) અજ્ઞાનમય પૃથ્વી આદિ તત્ત્વોમાંથી (અસુરાન્) પાંચ કર્મેન્દ્રિ-
યોને ઉત્પન્ન કરી માટે આ બેમાં જોડાઈ નિત્ય વિરોધ છે. દેવોમાં પ્રકાશક તત્ત્વ
ઐક્ય, બુદ્ધિમતા તથા કલ્પકતા ઇત્યાદિ સદ્ગુણો હોય છે.

સોર્વજ્ઞામ્યંશ્ચાર પ્રજાકામ: । સ સ આત્મન્યેવ પ્રજાતિમધત્ત
સ આસ્યેનૈવ દેવાનસૃજત તે દેવા દિવમભિપદ્યાસૃજ્યન્ત તદ્દે-
વાનાં દેવત્વં યદિવમભિપદ્યાસૃજ્યન્ત તસ્મૈ સસૃજાનાય
દિવેવાસ તદ્દેવ દેવાનાં દેવત્વં યદસ્મૈ સસૃજાનાય દિવેવાસ ।
અથ યોયમવાહુપ્રાણ: । તેનાસુરાનસૃજત ત ઇમામેવ પૃથિવીમ-
ભિપદ્યાસૃજ્યન્ત તસ્મૈ સસૃજાનાય તમ ઇવાસ । સોઽવેત ।
પાપ્માનં વા અસૃક્ષિ યસ્મૈ મે સસૃજાનાય તમ ઇવાભૂદિતિ
તાંસ્તત એવ પાપ્મના વિધ્યન્તે તત એવ પરાભવસ્તસ્માદા-

માટવાળા હોય તેને રાક્ષસ કહે છે. આ સમજ બહુ બરેલી છે. કારણ કે રાક્ષ-
સોમાં પણ સ્વરૂપવાળા ઘણા હોય છે; અને તે પણ આદ્યજ્ઞ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા
શૂદ્રોમાંથીજ થએલા હોય છે. જેમકે રાવણ આદ્યજ્ઞનો પુત્ર હતો. વેદ પણ જાણતો
હતો. પરંતુ સ્વાર્થસાધક અને લાંપટ હોવાને લીધે એને રાક્ષસ કહેવા છે.

હુનેતદસ્તિ યદેવાસુરં યદિદિમન્વાચ્યાને ત્વદુચ્યત્ત્વમિતિહાસે ત્વ-
ત્તતો હ્યેવ તાન્ પ્રજાપતિ પાપ્મનાં વિધ્યતે તત્ત એવ પરભવ-
ન્નિતિ । તસ્માદેતદ્દિગ્ધિગ્ધિભ્યનૂક્તમ્ । ન તં યુયુત્સે વત્સવ
નાહર્ન તેઽમિત્રો મધ્યન્ કશ્ચ નાસ્તિ । માયેત્તાતિ યાનિ
યુદ્ધાન્યાહુર્નાય શત્રું નનુ પુરા યુયુત્સ ઇતિ । સ યદસ્મે
દેવાન્ત્સસ્ટજાનાય દિવેવાસ તદહરકુરુતાથ યદસ્મા અસુરા-
ન્ત્સસ્ટજાનાય તમ ઇવાસ તા ૫ રાત્રિમકુરુત તે અહો રાત્રે ।
સ ઇક્ષત પ્રજાપતિઃ ॥

શ૦ કાં૦ ૧૧ અ૦ ૧ બ્રા૦ ૬ કં૦ ૭-૮-૯-૧૦-૧૧-૧૨

ભાવાર્થઃ—(પ્રજાકામાઃ) સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની બુદ્ધિથી પરમેશ્વરે (આત્મેન)
અગ્નિ પરમાણુમય કારણ પ્રદુર્નિભાંથી (દેવાન્) પ્રકાશ આપનાર સૂર્યાદિક ગેષ્ઠ
વ્યા તે (દિવમ્) પ્રકાશને (અભિવચ) પ્રાપ્ત થઈને તેના ચોગે (અવચ્યન્ત) સ્વ-
વ્યવહાર કરે છે. પ્રકાશજ દેવેનું દેવત્વ છે. પ્રાણ અને પૃથ્વી આદિ લોક એમ-
નામાંથી પ્રકાશરહિત સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ તેમણે પૃથ્વી ઉપર આપીને આપધી,
વતરપાત વગેરે સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી. પ્રકાશ આપનાર અને તેનો નિરોધ કરના-
રની વચ્ચે નિત્યનોજ વિરોધ છે. તેમજ પુણ્યાત્મા, ધર્માત્મા મનુષ્યને દેવ અને
પાપી લોકોને રાક્ષસ કહેવાય છે. એમનો પણ કલક પૂર્વાપર છે. એજ પ્રમાણે
દિવસ તે દેવ અને રાત્રિ તે રાક્ષસી એ બેનો વિરોધ ચાલુજ છે.

દેવાશ્ચ વા અસુરાશ્ચ । ઉભયે પ્રાજાપત્યાઃ પ્રજાપતેઃ
પિતુર્દાયમુપેયુઃ ॥ શ૦ કાં૦ ૧ અ૦ ૭ બ્રા૦ ૫ કં૦ ૨૨

દ્વયા હ પ્રાજાપત્યાઃ દેવાશ્ચાસુરાશ્ચ તતઃ કાનીયસા
એવ દેવા જ્યાયસા અસુરાઃ । યદેવેદમપ્રતિરૂપં વદતિ સ

एव स पाप्मा ॥ श० कां० १४ अ० ३ ब्रा० ४ कं० १४

ऊर्गिति देवा मायेत्यसुराः ॥

श० कां १० अ० ५ ब्रा० ६ कं० २०

प्राणा देवाः ॥ श० कां० ६ अ० २ ब्रा० ३ कं० १५

प्राणो वा अस्तुस्तस्यैषा माया ॥ श० कां० ६ ब्रा० ४ कं० ६

विद्वा ५ सो हि देवाः । श० कां० ३ अ० ७ ब्रा० ६ कं० १०

ભાવાર્થ:—દેવ અને અસુર એમની એકતા કદી પણ થવાની નહિ. કારણ કે તેમનો એક ગ્રીક્ષનો સ્વભાવજ વિરુદ્ધ છે. (હિ) ખરેખર (વિદ્વાંસ:) વિદ્વાન લોકજ (દેવા:) દેવ છે વિદ્વાન જ્ઞાનવડે પ્રકાશે છે માટે તે દેવ છે અને અવિદ્વાન આજ્ઞાનાંધકારથી યુક્ત હોવાથી રાક્ષસ છે. એ એમનામાં પરસ્પર વિરોધ હોવા નેજાં એ બંને (પ્રાજાપત્યા:) પરમેશ્વરના પુત્રવત્ છે. તેમાં (ઝ્યાયસા: અસુરા:) સ્વ શુદ્ધિક અસુર જેઠ-વડીલ છે. કારણ કે વાયુ-અગ્નિ આદિ સૃષ્ટિના પહેલાં ઉત્પન્ન થયા છે. તેમજ મનુષ્ય જન્મથીજ અવિદ્વાન હોય છે અને પછીથી વિદ્વાન થાય છે માટે પણ વિદ્વતા કરતાં અવિદ્વતા મોટી છે. માટે રાક્ષસ એ વડીલ અને દેવ પાછળથી થયેલા હોવાથી નાના સમજવા. એજ પ્રમાણે બીજા પક્ષમાં સૂર્યાદિક દેવ વડીલ અને પૃથ્વી આદિ અસુર નાના સમજવા. તાત્પર્ય કે જેમાં જ્ઞાન, પ્રકાશ ઇત્યાદિ શુષ્ક માલુમ પડે છે તે દેવ અને જેમાં અજ્ઞાન, રતા, અંધકાર ઇત્યાદિ દુર્ગુણ જેવાં આવે તે રાક્ષસો કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જોતાં રાક્ષસો પૂર્વે હતા અને હવે નથી એમ નથી આજકાલ પણ પૂર્વ પ્રમાણેજ છે. (અસુ તથા પ્રાણ એ શબ્દોના દેવ અને રાક્ષસ એવા બંને અર્થ છે.)

द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति सत्यं चैवानृतं च सत्य-
मेव देवा अनृतं मनुष्याः । इदमहमनृतात्सत्यमुपैमीति
तन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति स वै सत्यमेव वदेत् । एतद्ध
वै देवा व्रतं चरन्ति यत्सत्यं तस्मात्ते यशो यशो ह

भवति। य एवं विद्वान् सत्यं वदति। मनो ह वा देवा
मनुष्यस्य ॥ श० कां० १ अ० १ ब्रा० १ कं० ४। ५। ७।

ભાવાર્થ:—જેને સત્ય પ્રિય છે તે દેવ અને અસત્યપ્રિય છે તે મનુષ્ય કિંવો રાક્ષસ છે. જે માત્ર શરીરનીજ કાળજી રાખનારા, સ્વર્થસાધનમાં તત્પર, માયાવી, કપટી, દુષ્ટ અને કૂર હોય તેમને રાક્ષસ કહે છે; અને જે પરાપકારશીલ, નિષ્કપટી પરદુઃખભંજન, હયાળુ, ધાર્મિક અને શાંત હોય તેમને દેવ કહે છે. એમના વિરોધ નિત્યનો હોવાથી બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં “ તેઓ દરરોજ લહે છે ” એ પ્રમાણે લખ્યું છે તે સર્વ લાક્ષણિક છે. એના ધાર્મિક અર્થ કરતાં ભાવાર્થ ખરો છે. આ ખરો અર્થ છોડીને તેના ઉપરથી ખેટીજ બનાવી કાઢેલી જે પૌરાણિક કથાઓ છે તે સર્વે ત્યાજ્ય છે. માટે તેમને ત્યાજ્ય માનીને સર્વેએ મૂળનો વૈદિક ભાવાર્થ લક્ષમાં રાખવો જોઈએ.

ઉપર પ્રમાણેજ કશ્યપ, ગયા બ્રાહ્મ અને તિર્થાત્રિની કથાઓ પણ બ્રહ્મવૈવર્તાદિ ગ્રંથોમાં વેદાદિ સત્યશાસ્ત્રોથી વિરૂદ્ધ છે. જેમ કે:—મરીચિનો પુત્ર કશ્યપ રૂપિ દક્ષપ્રભાપતિની તેર કન્યાઓ સાથે પરણ્યો. તેમાંથી દિતી નામની કન્યાને પેટે કૃત્યો, આદિતીને પેટે આદિત્ય, દનુને પેટે દાનવો, કદૂને પેટે સર્પ, વિનતાને પેટે પક્ષીઓ અને બીજી કન્યાઓને પેટે વાદરાં, રીંછ તથા વૃક્ષાદિકની ઉત્પત્તિ થઈ. આ પ્રમાણે અજ્ઞાનનો વધારો કરનારી મુક્તિપ્રમાણ વિરૂદ્ધ અને અસંભવ કથાઓ પુરાણોમાં વર્ણવેલી છે તે સર્વ મિથ્યા છે:—

स यत्कूर्मो नाम। प्रजापतिः प्रजा असृजत यद-
सृजताकरोत्तयदकरोत्तस्मात्कूर्मः ॥ कश्यपो वै कूर्मस्त-
स्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्य इति ॥

શ० કાં ૭ અ० ૫ બ્રા० ૧ કં० ૫

અર્થ:—(પ્રજાપતિઃ) પરમેશ્વરે આ સર્વ પ્રજા-સર્વ સૃષ્ટિ (અમૃજત) ઉત્પન્ન કરી માટેજ તે જગન્નિષ્ઠતાને (કૂર્મઃ) કુર્મ કહે છે. (કુર્મ એટલે કરનારો.) (કશ્યપઃ) તેજ પરમેશ્વરને “કશ્યપ” કહે છે અને આ સઘળી પ્રજાઓ અર્થાત્ સૃષ્ટિમાત્ર એનાથીજ ઉત્પન્ન થઈ છે માટે સર્વ પ્રજા કશ્યપથી ઉત્પન્ન થઈ છે એમ કહેવાનો અર્થવદ પડી જાય છે.

પડ્યતીતિ પડ્યકઃ । પડ્યક એવં કશ્યપઃ ॥

આ પ્રમાણે આઘંતાક્ષરવિપર્યય * થઈને “ પડ્યક ” શબ્દ થયો છે માટે તેનો અર્થ દૃષ્ટા, સર્વસક્ષી છે. અર્થાત્ કશ્યપ શબ્દ ઉપરથી સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરની પૂર્ણ કલ્પના થાય છે. આજ પ્રમાણે જ્યાંદિ તીર્થો વિષે પછુ છે તેનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રાણો વૈ બલં તત્પ્રાણે પ્રતિષ્ઠિતં તસ્માદાહુર્બલઃસત્યાદોજીય
 દત્તચંદ્ર વૈષા ગાયત્ર્યધ્યાત્મં પ્રતિષ્ઠિતા ॥ સા હૈષા ગયાંસ્તત્રે ।
 પ્રાણા વૈ ગયાસ્તત્પ્રાણાંસ્તત્રે તદ્યદ્ગયાંસ્તત્રે તસ્માદૂ ગાયત્રીનામ
 શ૦ કાં૦ ૧૪ અ૦ ૮ બ્રા૦ ૫ કં૦ ૬ । ૭ તીર્થમેવ પ્રાયણીયોઽ
 તિરાત્રસ્તીર્થેન હિ પ્રસ્નાન્તિ । તીર્થમેવોદયનીયોઽતિરાત્રસ્તીર્થેન
 હ્યસ્નાન્તિ ॥ શ૦ કાં૦ ૧૨ અ૦ ૨ બ્રા૦ ૫ કં૦ ૧ । ૫ ॥ ગય
 ત્ર્યપત્યનામસુપાઠિતમ્ ॥ નિઘં૦ અ૦ ૩ ધ્વં૦ ૪ ॥ અહિ ૫ સ-
 ન્સર્વભૂતાન્યન્યત્ર તીર્થેભ્યઃ ઇતિ છાન્દોગ્યોપનિ૦ ॥ સમાનતીર્થ-
 વાસી ॥ અષ્ટાધ્યા૦ અ૦ ૪ પા૦ ૪ સૂ. ૧૦૮

ત્રયઃ સ્નાતકા ભવન્તિ । વિદ્યાસ્નાતકો વ્રતસ્નાતકો વિદ્યા-
 વ્રતસ્નાતકશ્ચેતિ ॥ યો વિદ્યાં સમાપ્ય વ્રતમસમાપ્ય સમાવર્તતે
 સવિદ્યાસ્નાતક ઇત્યાદિ ॥ પારસ્કરગૃહ્યસૂત્રે.

* આઘંતાક્ષરવિપર્યય એટલે પ્રથમનો અક્ષર અંતમાં બદલ અને અંતનો પ્રથમના સ્થાનમાં આવે. આના આઘંતાક્ષરવિપર્યય સંસ્કૃત ભાષામાં ઘણુ છે. જેમ કે:—
 હૌસેઃ સૌંહ । ઇતેનર્કુઃ । ઈત્યાદિ હિંસ ધતુ કારણી સિંહ અને કૃતિ ઉપરથી તકુઃ । આંત પ્રવિષયયતે સંસ્કૃતનાં હિંસ અને ને અષ્ટાધ્યાયીના હયવરટ એ પ્રવચકાર સૂત્ર છે તેના અર્થસાધાવાપજનવિકાસ્પય રૂપનાય । મહાભાષ્ય અ૦ ૧ પા૦ ૧ આ૦ ૨ એ વચન વડે થાય છે.

નમસ્તીર્થાય ચ । યે તીર્થાનિ પ્રવરન્તિ સ્ત્રુકાહસ્તા નિચ- દ્ધગિણઃ ॥ યજુઃ ૦ અ૦ મંત્ર ૬૧

અર્થઃ—ગયાશ્રાદ્ધ એટલે શુ તે ઉપરનાં પ્રમાણે ઉપરથી રૂપટ માહુમ પડશે. અને ગયા તીર્થ વિષે વૈદિક કલ્પના શુ હતી તે પણ સમજાશે. પ્રાણુનેજ મથા કહે છે. પ્રાણુ તેજ બલ છે. અથવા સર્વ બલ પ્રાણુમાંજ રહેલું છે. ઓજઃ સંજ્ઞક-જ્ઞાનબલ પણ પ્રાણુઓનેજ હોય છે, તેજ પ્રાણુમાં (અધ્યાત્મસ્) પરમેશ્વર પણ રહેલો છે. અને ગાયત્રિમા પ્રદાવિધાનું અધિષ્ઠાન પુર્ણપણે છે. ગાયત્રીજ ગયા નામક પ્રાણુને ઉદ્ધાર કરનારી છે. પ્રાણુની સદ્ગતિ ગાયત્રીને અવલંબીને છે. માટે ગયા સંજ્ઞકપ્રાણુમાં શ્રદ્ધાપુર્વક સમાધિસાધના કરીને પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરવી. આજ સત્ય ગયાશ્રાદ્ધ છે. ગયા શબ્દનું સાદૃશ્ય જોઇને ગયાનામક ગામવિશેષમાં લોકો પિતૃશ્રાદ્ધ કરવા લાગ્યા.

ગયાન્ પ્રાણાન્ ત્રાયતે સા ગાયત્રી ।

પ્રાણનું રક્ષણ કરનારી ગાયત્રી છે. માટે પ્રાણાયામવડે પ્રાણસકિતને સ્વાધીન અને સ્થિર કરવી અને માનસિક સ્થૈર્ય થયા પછી શ્રદ્ધાથી અધ્યાત્મજ્ઞાનમય ગાયત્રી ને જપ-અર્થભાવનાપૂર્વક—કરવો તેજ સત્ય ગયાશ્રાદ્ધ છે. તેમજ ઉપર નિરૂક્તનું પ્રમાણ આપ્યું છે તે ઉપરથી “અપત્ય, પ્રજ્ઞા” એવો પણ “મયા” શબ્દનો અર્થ થાય છે અર્થાત્ તેમના તરફનાં જે જે યોગ્ય કર્તવ્યો છે તે શ્રદ્ધા પૂર્વક કરવાં તે પણ ગયાશ્રાદ્ધ કહેવાય છે. માતા, પિતા, આચાર્ય અતિથિ શુરૂ અને અન્ય માન્ય વિદ્વાન લોકોની શ્રદ્ધા પૂર્વક સેવા કરવી તે પણ ગયાશ્રાદ્ધ છે. સંતાનને યોગ્ય શિક્ષણ આપીને તેમને વિદ્વાન ધાર્મિક અને ઉચ્ચાભિલાષી બનાવવાં તે પિતાનું સ્વસંતતિ પ્રતિ કર્તવ્યકર્મ છે. આ કર્મ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવું તેને પણ ગયાશ્રાદ્ધ કહે છે. આચાર્યને પણ તીર્થ કહે છે. એમ અષ્ટાધ્યાયીના ચતુર્થ અધ્યાયના ચતુર્થપાદના સૂત્ર ૧૦૮ મા ઉપરથી સમજાય છે. કારણ કે તે વેદાદિશાસ્ત્ર ભણાવીને શિષ્યને જ્ઞાન આપે છે; અને તેથી શિષ્ય જન્મમરણરૂપી દુઃખસાગરને તરી ભાય છે. એ સૂત્રના અર્થની ટીપ્પણીમાં કાશિકાકાર લખે છે કે “અહીં આચાર્યને તીર્થ કહે છે.” વળી તેનો પ્રયોગ સમજાવવાને ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે ત્યાં પણ એમજ આપવામાં આવે છે કે સતીર્થો બ્રહ્મચારી । તે પ્રદાયારી કે જે આચાર્યકુલમાં રહેલો છે તેને તીર્થ કહે છે, આ પ્રમાણે સંતાનથી લઇને શુરૂ સૂધીનાં સર્વ કર્તવ્યો યથાવત્ ક્યંથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇને તદ્દપરા સર્વબ્યાપક પિંચુનું (વદ) સ્થાન

અર્થાત્ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. “વિષ્ણુપદ” એ શબ્દ મોક્ષનો પર્ચાય છે, એ છતાં ગયા-ગામના એક પથર ઉપર કેતરીને બનાવેલા પગને “વિષ્ણુપદ” એ નામ આપીને તે વિષ્ણુપદની પ્રાપ્તિને માટે ઉટપટાંગ વાતો કરવી તે જામ નહિ બીજું શું? માટે સર્વે મનુષ્યોએ જામ છોડીદઇને ખરા મોક્ષરૂપી વિષ્ણુપદ પ્રાપ્તિ કરવાને માટે પોતાનાં ઐહિક કર્તવ્યો દક્ષતા અને શ્રદ્ધાથી કરીને, ધાર્મિક બનીને, પ્રાણ્યામાદિક અનુષ્ઠાનોવડે ખરૂં ગયાશ્રાદ્ધ કરવું.

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निर्दधे पदम् । समूढम-
स्य पा ५ सुरे स्वाहा ॥ यजुः० अ० ५ मं० १५.

यदिदं किञ्च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदम् ।
त्रेधा भावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः,
समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्गनामः । समूढ-
मस्य पांसुरेप्यायनेन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे
स्यात् समूढमस्य पांसुल इव पदं न दृश्यत इति पांसवः
पादैः सूयन्त इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया
भवन्तीति वा ॥ निरु० अ० १२ खं० १८

અર્થઃ—વિષ્ણુ એટલે ચરાચર જગતમાં વ્યાપકરૂપે રહેતાર પરમાત્મા. પરમેશ્વરે (इदम्) આ જગતને (त्रेधा) ત્રણ પ્રકારે (विचक्रमे) બનાવ્યું—: પ્રકારે આ જગત સ્થાપિત કર્યું. (पदम्) આ પ્રાપ્તવ્ય સર્વ વસ્તુબલ અથ જગત ત્રણ ઠેકાણે (निदधे) પ્રસ્થાપિત કર્યું છે. ગુરુત્વવિશિષ્ટ જગત પૃથ્વી લઘુત્વ અને વાયુ પરમાણ્વીય જગત અંતરિક્ષમાં અને તેજોમય ધ્રુવોકમાં આ ત્રણ ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ ત્રણ ઠેકાણે પરમેશ્વરે વ્યવસ્થિત કરી છે. (अस्य) આ પરમેશ્વરેલા જગતમાં જે કંઈ (समूढम्) મોહસહિત જડ—જ્ઞાનરહિત છે તે (पांसुरे) અંતરિક્ષમાંજ છે અર્થાત્ પરમાણુમય આ સર્વ ગોળા હેઠળને તે અંતરિક્ષમાં છે. આ સર્વ પરમેશ્વરનો મહિમા છે. તેનું સ્મરણ સર્વેએ કરવું એવું

આ મતલબને મળતું ઉપરોક્તમંત્રણ બાબત યાસ્કાચાર્યે પણ કરેલું છે તે આ પ્રમાણે છે:—

(યત્ હ્રદય કિંચ ચ) આ જે કંઈ દેખાય છે તે સર્વ જગત્ પરમેશ્વરે રચ્યું છે. (ત્રેયા) પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને દુલ્લોક એ પ્રમાણેના ત્રિવિધ જગત્ની (માવાય) ઉત્પત્તિને માટે તેણે પોતાનું સામર્થ્ય પ્રકટ કર્યું તે આ પ્રમાણે:— (સમારોહણે) આરોહણ કરવા યોગ્ય (વિષ્ણુપદે) મોક્ષસ્થાનમાં પ્રાણીઓ જાય છે તે (ગયશિરસિ) પ્રાણથી પણ પર છે. મટે ત્યાં પ્રાણીઓએ સમાધિ સાધનાદ્વારા ઇશ્વર પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. (પાંસુરે) અંતરિક્ષમાં (પદમ) પરમાણુરૂપ જગત્ છે તે આંખોવડે (ન દશ્યતે) દેખાય નહિ એટલું સૂક્ષ્મ છે. (પાર્વે: સૂચન્તે) પાદ એટલે પાંચને અંશ અથવા પરમાણુ, તેનાથી ઉત્પન્ન થનાર તે પાંચવ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલા (પન્ના:) પદાર્થ (ફોરતે) પરમેશ્વરના આશ્રયે રહે છે. જેમ વ્યાપકત્વ ગુણ ધારણ કરનાર પરમેશ્વરનું નામ “વિષ્ણુ” છે તેજ પ્રમાણે એનામાં પોષકત્વ ગુણ હોવાથી ઇશ્વરને “પૂષા” કહે છે જેમ કે:—

પૂષત્યથ યદ્વિન્નિતો ભવતિ તદ્વિષ્ણુર્ભવાત વિષ્ણુ-
વિંશતેર્વા વ્યશ્નોતેર્વા તસ્યૈવા ભવતિ। इदं विष्णुरित्यृक्॥

નિરુ. અ. ૧૨ સ્વં. ૧૭

બાવાર્થ:—વિષ્ણુ શબ્દનો અર્થ વ્યાપક અને પૂષા શબ્દનો અર્થ સર્વપોષક એ પ્રમાણે છે. આ શબ્દો પરમેશ્વરના ગુણ દેખાડે છે. આ પ્રમાણે વાસ્તવિક મૂળની કલ્પના હોવા છતાં શબ્દસાદૃશ્યને લીધે અનેક ભ્રામક કથાઓ ઉદરબરી આજણુ લોકોએ પ્રચારમાં આણી છે. તીર્થો વિષે પણ આજ પ્રમાણે છે. તીર્થ એટલે સર્વ દુઃખોને દૂર કરીને સુખની પ્રાપ્તિ કરાવનાર. (તીર્થેત્વ એવ પ્રાયગી.) જે પ્રાય-ણીય યજ્ઞના અંતર્ગત અતિરાત્ર નામક વ્રત હોય છે તેને સમાપ્ત કરીને જે સ્નાન કરવામાં આવે છે તેને તીર્થ કહે છે. (તીર્થેત્વ એવ હિપ્તસ્નાન) આ તીર્થ વડે જ સ્નાન કરીને લોક ખરેખર શુદ્ધ થાય છે. (તીર્થેત્વ એવ ઉદયનોયઃ અતિરાત્રઃ સીર્થેત્વ હિ ઉત્સ્નાન્તિ) તથા ઉદયનોયઃ એવ સંબંધી કર્મ કરીને જે સ્નાન કરવામાં આવે છે તેને પણ તીર્થ કહે છે. આ સ્નાન દુઃખમાંથી તારનાર હોવાથી એને તીર્થ કહે છે. વેદાદિ જ્ઞાનગ્રંથોને પણ તીર્થ કહે છે. કારણ તેના પઠનથી આત્મા શુદ્ધ થઈને દુઃખથી મુક્ત થાય છે. (તીર્થેત્વ અન્યત્ર) વેદની આજ્ઞા વિના ઇતરત્ર (સર્વ મૂલનિ) કોઈને પણ (અહીંસન્) કદી પણ દુઃખ દેવું નહિ. અપશયિ એવા

લોકોને જરૂર થાસન આપવું. આવા પ્રકારની જે વેદાગ્રા છે તે પાળતાં દુષ્ટોને દુઃખ થાય તેની ક'ઈ શીકર નહિ; પણ એવાં વિદ્વાન વિના ખીજ વખતે કોઈને પણ દુઃખ હેતું નહિ. વેદ એજ ખરાં તીર્થ છે. તેમાં ગુરૂની સહાયથી જે સ્નાન કરે છે, તેજ શુદ્ધ થાય છે. વેદાગ્રા, કાચા, શુદ્ધ, અત્યવિના, અતિથિ, આ ભર્વે જ્ઞાન દાન આપીને પાપમૂલક અજ્ઞાનનો નાશ કરનારા હોવાથી તે પણ તીર્થ છે. એની સેવા કરી તેને તીર્થસ્થાન કહે છે. (ત્રયઃ સ્નાતકાઃ) ખરા તીર્થમાં સ્નાન કરનાર ત્રણ છે. (૧) વિદ્યાસ્નાતક. જે ઉત્તમ નિયંત્રણ પાત્ર કરીને પૂર્ણ વિદ્યા શીખે છે, પણ બ્રહ્મચર્યસમ સમાપ્ત કરતો નથી. તેને વિદ્યાસ્નાતક કહે છે. વિદ્યા-રૂપી તીર્થમાં સ્નાન કરનાર. (૨) જે વિદ્યા પુર્ણપણે ન શીખતાં મધ્યમાંજ બ્રહ્મચર્યની સમાપ્તિ કરે છે તેને વ્રતસ્નાતક કહે છે. (૩) અને જે પુર્ણ બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરીને વેદાદિશાસ્ત્રો પઠન કરે છે તે વિદ્યાવ્રતસ્નાતક કહેવાય છે. આ બ્રહ્મચારી શુદ્ધાત્મા, શુદ્ધાત્મકરણ, સદાચારી, ધાર્મિક, વિદ્વાન અને ધરોપકારી થાય છે. અને સર્વેની તરફથી એને માન મળે છે. (તિર્થ્યાય) પ્રાણુ-વેદ-વિજ્ઞાન ઇત્યાદિ તીર્થોમાં રહેનાર પરમેશ્વરને (નમઃ) નમસ્કાર છે. (યે) જે વિદ્વાન લોક (તીર્થાણિ) વેદાધ્યયન, સત્યમાયુ ઇત્યાદિ પુર્વેકિત તીર્થોમાં (પ્રચરન્તિ) વ્યવહાર કરે છે અને જે બ્રહ્મચર્ય પાત્રનથી સર્વ પ્રકારના બલયુગ્મ થયા છે અને (ગુરુ હસ્તાઃ) વિદ્યા તથા વિજ્ઞાન એજ જેના બે હાથ છે. (નિષ્ક્રિયઃ) ઉપદેશ વડે સર્વ સંશયોને દૂર કરનારા છે. તેજ ખરા તીર્થમાં સ્નાન કરેલા કહેવાય છે, પરમેશ્વર, વેદવિદ્યા, જ્ઞાન, વિદ્વાન એ પ્રમાણે તીર્થ શબ્દના ખરા અને મૂલ અર્થ છે. પણ એમનો સંબંધ લોકોએ ગામોની સાથે બેઠી દીધો છે.

પ્રશ્ન—જલ અને સ્થલમાંજ કોઈ પણ એવી શક્તિ કે કે જેમાં સ્નાન કરવાથી અથવા તે સ્થળે જવાથી મુક્તિ મળે છે એમ માનવામાં શું હરકત છે ?

ઉત્તર—જલ અથવા સ્થલમાં પાપનો નાશ કરવાની શક્તિજ નથી. તેમ તેઓ કાર્ય કારણ બાવ પણ સિદ્ધ નથી થતો. કાષ્ટમય નૌકા પુરૂષપ્રયત્નવિના મનુષ્યોને તારતી નથી તો પછી નૌકા પ્રમાણેજ જડ અને જ્ઞાનશૂન્ય પાણી અને જમીન મનુષ્યને પાપોથી કેવી રીતે છોડવી શકે ? તેમને માટે તો વેદ અને વિદ્વાનજ તીર્થો બેઠાં. કાશી, પ્રયાગાદિ સ્થાનો પાપનાશક છેજ નહિ જ્ઞાનસમુદ્રમાં સ્નાન અને વિદ્વત્સમાગમ એજ ખરાં તીર્થસ્થાન છે. એમ છતાં સ્વાર્થી લોકોએ ગામમહાત્મ્ય બાળીને લોકોનાં મન ખરાં તીર્થોથી વિમુખ કરી જુદીજ દીશામાં વાળ્યાં.

પ્રશ્ન—इमम् मे गङ्गं यमुने सरस्वती० ઇત્યાદિ વેદમંત્રોનાંજ નદીઓનાં નામ આવે છે તેમ છતાં તમે તે નદીઓનું મહાત્મ્ય કેમ નથી માનતા ?

ઉત્તર—વેદમાં એ નદીઓનાં નામ માત્ર આપ્યાથી તેઓ ક'ઈ પાપનાશક કરતી

નથી. હા, તે નદીઓ છે અને તેના જલની અધિક શુદ્ધતા આદિ શુદ્ધિને કારણે જે ઉપકાર થાય છે તે તો હું પણ માનું છું. એક સ્થાનની નદી કરતાં બીજા સ્થાનની નદીના પાણીમાં શારીરિક બાહ્ય મલ અથવા જઠરાદિનો મલ સાંક્ર કરવાનું આમર્થ્ય વિશેષ હોય તે ઉપરથી તે નદી પાપનાશ કરવામાં સમર્થ કરતી નથી. જ્ઞાનથીજ આત્મા અને મન શુદ્ધ થાય છે. પાણીના ગુણ માત્ર બાહ્ય મલ દૂર કરવાનો છે. યોગસાધનનાં પુસ્તકોમાં ઇંડા, પિંગલા, સુષુમ્બા, કૂર્મ જે શરીરની નાડીઓનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અને તેમનેજ ડેકાણે ગંગા, યમુના વગેરે નામો આપેલાં છે. (ઇંડા અને પિંગલા જ્યાં મળે છે તેને ગંગા યમુના સંગમ પણ કહ્યો છે) આ સંગમમાં જે સ્નાન કરે છે અર્થાત્ ત્યાં જે પગમાત્રાનું ધ્યાન કરે છે તે હુઃખ શુક્ર થઇને મોક્ષ પામે છે. પ્રાણાયામદ્વારા જ્યારે યોગી ઈંડા અને પિંગળાના સંગમમાં થઇને સુષુમ્બાદ્વારા ઉપર જાય છે ત્યારે તેને સમાધિસુખનો અનુભવ થાય છે આ એનો ભાવ છે અને તે સર્વથા ખરો અને અત્યેકના અનુભવમાં આવે તેવો છે. એજ પ્રમાણે:—

સિતાસિતે યત્ર સજ્જથે તત્રાપ્તતાસો દિવમુત્પન્તિ० આ પરિશિષ્ટ વચનમાંનું “સિતા સિતે” પદ ગંગા અને યમુના નદીઓનું વાચ્ય નથી પણ ઇંડા અને પિંગળા નાડીઓનું વાચક છે. અને એનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—જે માણસ પ્રાણાયામદ્વારા ઇંડા અને પિંગળા જે નાડીઓ સુષુમ્બા આગળ એક બીજાને મળે છે, ત્યાં જાય છે તે પવિત્ર થઇને સુખાત્મક મોક્ષસ્થાનમાં જાય છે. આ પ્રમાણે વાસ્તવિક અર્થ હોવા છતાં ગંગા અને યમુના નદીઓનો સંગમ એવો “સિતાસિતે યત્ર સંગથે” નો અર્થ કર્યા. પરંતુ આ અર્થનો વિપર્યાય છે એમ જેણે યોગશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હશે તેને સદૃશ ધ્યાનમાં આવશે. ગંગા અને યમુના નદીઓના સંગમમાં સ્નાન કરનાર મોક્ષાનંદનો ઉપભોગ કરે છે એવો કેાઇને પણ અનુભવ નથી. અને પૂર્વોક્ત નાડીઓના સંયોગમાં સમાધિ સમયે પ્રવેશ કર્યાથી ખરા આનંદનો અનુભવ થાય છે તે વિશે વિદ્વત્સનીય આધાર છે.

સિતાસિતમિતિ વર્ણનામ તત્પ્રતિષેષોઽસિતમ્ ॥

નિરુ. અ. ૧, લં. ૨

પ્રકાશ અને અધકાર, મોડું અને કાઠું એના વાચક સિત અને અસિત એ શબ્દો છે. અમારા અનુભવમાં પ્રકાશ અને અધકાર એ બન્ને જુદા જુદા પદાર્થ પરસ્પરના અનંત તેજમાં પુર્ણપણે મળી જાય છે; અને તે ડેકાણાથી આજીવન પર-

એકદેશીય તેજ જમકે છે. જુમાંધિ વળને પ્રકાશાંકરમય સુદિમાંથી થે ગી પાંચેશ્વરીય તેજમાં પેસે છે અને ત્યાં ખરા આનંદનો અનુભવ કરે છે. આ અર્થ અને દૃઢા-
પિગળા સંબંધે ઉપર આપેલો સિતાસિતે એ ઉપરના વચનનો અર્થ વારતવિક એકજ
છે પણ તે શબ્દોના નહી વચક અર્થ થવા તે તો દુરાપસ્તજ છે. મટે સુખની
દૃષ્ટા રાખનાર પ્રત્યેક ધાર્મિક મનુષ્યે ખરા સંગમ ઉપર સ્નાન કરવાની ઇચ્છા
રાખવી.

न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः ।
हिरण्यगर्भ इत्येष मा माहि ५ सीदित्पः यस्मान्न जात
इत्येषः ॥ यजुः० अ० ૩૨ મં० ૩

એજ પ્રમાણે તંત્ર અને પુરાણ પ્રયોમાં મૂર્તિપૂજા તથા નામ સ્મરણનું વિધાન
અને મહાત્મ્ય જાણેલું છે. એનું મૂળ વેદ તથા તદ્દન વિરૂદ્ધ છે જેમ કે:—

અર્થ:—(યજુ) જે પૂર્ણ, અજ, નિરૂપક અને સર્વવ્યાપક પદમાનંદનો
(મહત્ત્વ યજુઃ) માટે મહિમા છે, જેની વેદરૂપી આજ્ઞા ધર્મી એજ આમાં ધર્મ
સ્તંભપણાદિ કરવું એજ અમર કર્તવ્ય છે, (હિરણ્યગર્ભ) સ્વર્ગ દેવ તેજસ્વી
રાજનો પણ જે ઉત્પાદક છે, તેની સર્વ મનુષ્યે એ (મામ માહિ સી) “મારું સર્વ
પ્રકારે રક્ષણ કર” એવી પ્રાર્થના કરવી. (યામાત) કંઈ (નજાત) તે પા ઉત્પન્ન
કરેલો નથી અર્થાત્ અજન્મા છે મટે (યજુ) તે પરમેશ્વરની પ્રતિમા ન અસ્તિ
પ્રતિમા મૂર્તિ, પ્રતિકૃતિ, પરિભાષ્ય માપ કંઈજ નથી. પરમેશ્વર અનુપમેય, અમૂર્ત,
અપરિમેય નિરાકાર તથા સર્વગત હોવાથી એકદેશીય પદાર્થ પ્રમાણે એની મૂર્તિ થઈ
શકતી નથી. પરમેશ્વરના સ્વરૂપનું વર્ણન આગળ આપેલું છે.

स पर्यगाच्छुक्रमकायमंत्रणमस्नाविर ५ शुद्धमपाप-
चिद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽ-
र्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥

यजुः० अ० ૪० મં० ૮

અર્થ:—આ મંત્રનો અર્થ વેદના નિત્યત્વવિચાર વિષયમાં પૃષ્ઠ ૩૦ મા ઉપર
કેલો છે ત્યાં એક લેવો.

આથી પણ ઇશ્વર શરીર, જન્મધારણાદિ ધર્મથી રહિત કરે છે; માટે આ મંત્રને મૂર્તિપૂજામાં યોગ્યતા કે.ઇ.પણ સમર્થ નથી.

પ્રશ્ન—તેકમાં પ્રતિમા શબ્દ છે કે નહિ ?

ઉત્તર—હા.

પ્રશ્ન—ત્યારે નિષેધ શા માટે કરે છે ?

ઉત્તર—પ્રતિમા શબ્દના અર્થથી મૂર્તિનું જ મહત્ત્વ નથી થતું, પણ પરિભાષા, માપ એ અર્થ દેવાય છે. તેને માટે પ્રમાણ—

સંવત્સરસ્ય પ્રતિમાં યાં ત્વાં રાત્ર્યુપાસ્મહે । સા ન
અયુગ્મતીં પ્રજાં રાયસ્પોષેણ સંસ્રજ ॥

અથર્વ. કાં. ૩ વ. ૧. મં. ૩

મુદ્હર્તાનાં પ્રતિમા તા દશ ચ સહસ્રાણ્યષ્ટો જ
શતાનિ મયન્ત્યેતાવન્તો હિ સંવત્સરસ્ય મુદ્હર્તાઃ ॥

શ. કાં. ૧. પ્ર. ૩ વ્રા. ૨ કં. ૨૦

અર્થ—વિદ્વાન લે.ક (યામ્) જે રાત્રિને (સંવત્સરસ્ય) વર્ષનું (પ્રતિમામ્) પરિભાષા માને છે અને ઉપાસના કરે છે (ત્વા) તેજ (રાત્રી) રાત્રીરૂપી પરિભાષાના આશ્રય કરીને અમે પણ (ઉપાસ્મહે) ઉપાસના કરીએ છીએ. ત્રણસો સાઠ રાત્રિવડે સંવત્સરનું માપ થાય છે માટે રાત્રિ એ એક માપ-પરિભાષા છે. હા. ઇશ્વર (સા) તે રાત્રિ (નઃ) અમને (રાયસ્પોષેણ) ધન અને પુષ્ટિ આપીને (અયુગ્મતીમ્) દીર્ઘ અયુષ (સંસ્રજ) થાય એમ કરે. મનુષ્યોએ એવી પ્રયત્ન કરવો એણે કે જેથી પ્રત્યેક વિવસ લાભ અને સુખ આપનાર નિવરે. (સંવત્સરસ્ય મુદ્હર્તા) વર્ષનાં મહૂર્ત (દશ-સહસ્રાણિ) દશ હજાર (અષ્ટોશતાનિ) અઠસો છે; પણ એક (પ્રતિમા) વર્ષ માપવનું પરિભાષા છે. (વર્ષનાં દિવસ ૩૬૦X૩૦ એક દિવસનાં મહૂર્ત=૧૦૮૦) એ મહૂર્તનાં મહૂર્ત અને ત્રીસ મહૂર્તનાં એક દિવસ અને વર્ષ એકલા વિવસ ત્રણસો થાય. આ વિવસથી એક વર્ષનાં દશ હજાર અને અઠસો મહૂર્ત થાય છે.

તેજઃ

પિગલ

૭

૫

યદાચાનમ્યુદિતં येन वागम्युद्यते । तवेव ब्रह्म स्वं
विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ सामवेदीय तलवकरोपनि-
षदि ॥ खं. १ मं. ४

અર્થ:—(યદ્દ્વિદ્ય) જે આ પ્રત્યક્ષ દેખાતું મૂર્ત જમત છે (દ્વિદ્ય) તે કંઈ પ્રકાર નથી. વળી જે (વાચા) સંસ્કૃત વાણીને પણ (અમ્યુદિતમ) અવિષય છે પણ (એન) જેણે (વાક) વાણીને (અમ્યુદિત) બાણી છે (તદેવ) તેજ પ્રકાર છે. વિદ્વાન્ લોક નિરાકાર, સર્વવ્યાપક, અજ, સર્વાન્યતા, સર્વચ્છાદનક સર્વ આશી આશ્વાનીજ ઉપાસના કરે છે. એનીજ તમે પણ ઉપાસના કરો.

પ્રશ્ન—મનુસ્મૃતિમાં નીચે પ્રમાણેના શ્લોકોમાં પ્રતિમા તથા દેવ શબ્દ આવે
● તેની શી વ્યવસ્થા કરે છે?—

प्रतिमानां च भेदकः ।

देवतान्यभिगच्छेत् ।

देवताभ्यर्चनं चैव ।

देवतानां च कुरसदनम् ।

देवतायतनानि च ।

देवतानાં છાયોલ્લહ્ધનનિષેઃ ।

प्रदक्षिणानि कुर्वीत ।

देवाङ्गणप्रसन्निभौ ।

देवतागारभेदकान् ।

● નર—આ ઠેકાણે પ્રતિમા શબ્દથી રતિ, વાક, તેલો આદિ વર્ણનનું મહત્ત્વ
જાણ્ય છે. એમથી—

તુલામાનં પ્રતિમાનં સર્વં ચ સ્યાત્તુલક્ષિતમ્ ॥

મનુ० અ० ૮ શ્લો० ૪૦૩

અર્થ:—પ્રતીમાન અર્થાત્ તોલવાનાં સાધનો બરાબર (ઉત્તમ) હોવાં એકઠું કમતી ન હોવાં એકઠું. આ પ્રમાણે મનુસ્મૃતિમાં પણ પ્રતિમા અથવા પ્રતીમાન શબ્દ પરિણામ-પ્રાપનાજ અર્થમાં વાપરેલો છે. અને તેનેજ ઉદ્દેશીને ઉપરના શ્લોકમાં (પ્રતિમાનાં ચ મેદકઃ) વજન તોડીને એમાં રાખનારને શિક્ષા કરવાની કહેલી છે. તેજ પ્રમાણે આગળનાં દેવતા શબ્દવાળાં વાક્યોમાં પણ દેવતા શબ્દ વિદ્વાનોનો વાચક છે. કારણ કે શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે વિદ્વાન્સો દિ દેવાઃ । વિદ્વાનોનેજ દેવ કહે છે. આ પ્રમાણે પ્રતિમા અને દેવતા શબ્દના મૂળ અર્થ હતા તે કાકાતરે પરમેશ્વર માં જણાયા. વિદ્વાનો જેમાં પઠનપાઠન કરે છે, રહે છે તે સ્થાનોને દેવતા, દેવ ઘરાન કહે છે. કારણ કે વિદ્વાનોનેજ દેવ કહે છે અને દેવનેજ દેવતા કહે છે. વિદ્વાનોનાજ સત્કાર કરવો. કોઈએ એમની નિંદા, છાયાદ્વંધન તથા તેમનાં સ્થાનોનો નાશ કરવો નહિ, પણ સર્વેએ એમની પાસે જવું તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી તેમને પોતાની જમણી માન્ય એ-૧૩વા તથા પેતે તેમની ડાબી માન્ય એ એસવું આ પ્રમાણે જ્યાં જ્યાં પ્રતમા તથા દેવ-દેવતા શબ્દો આવે ત્યાં ત્યાં પ્રકરણાનુકુલ અર્થ કરવા આદેશ અથવાસ્તારભર્યા વધારે લખવું અશક્ય છે. આજ પ્રમાણે સ્તિપૂજન, કઠી-તિલકધારણાદિનો નિષેધ સમજવો.

ઉપર પ્રમાણેજ સૂર્ય ચંદ્ર ઇત્યાદિ મંત્રો પીડે છે એમ સમજીને તેની શાંતિને માટે બ્રાહ્મણેન રજસાં ઇત્યાદિ મંત્રોના જપ કરે છે; પરંતુ તે મંત્રોના વાસ્તવિક અર્થ તદ્દન ભિન્નજ છે. બ્રાહ્મણેન રજસાં આ મંત્ર-આકર્ષણાનુકૂલ વિષયમાં પૃષ્ઠ ૧૩ ઉપર આવેલો છે ત્યાં તેનો અર્થ બોધ લેવો અને ફક્ત દેવા બસપામન એ સંજ્ઞા રાજપ્રભાષર્મવિષયમાં પૃષ્ઠ ૧૬૨ ઉપર આવેલો છે ત્યાં તેનો અર્થ બોધ લેવો. બીજા મંત્રો નીચે પ્રમાણે છે:—

અગ્નિર્મૂર્ધા દિવઃ કકુરપતિઃ પૃથિવ્યા અયમ્ । અપા
૨ રેતાં ૨ સિ જિન્વતિ ॥ યજુઃ ૦ અ ૩ મં ૧૨

અર્થ:—(અયમ્) આ (અગ્નિઃ) પરમેશ્વર અથવા ભૌતિક અગ્નિ (દિવઃ)
પ્રભાતકાળે યજ્ઞોગ્ય અને (કકુરપતિઃ) પ્રભાતકાળે પૂજ્યો (પૃથિવ્ય) પૃથ્વી

તે અને તે (મુદ્રાઃ) સર્વાના શિશુભાગમાં વિરાજમાન છે. (કકુત્) સર્વ દિશાઓમાં વિસ્થાપિત હોવાથી તેમનો સર્વ પ્રાંતે રક્ષણ કરનારો છે. (અપાત્) પ્રાણ અને જલનું (રેતાંસિ) સામર્થ્ય એજ (જિન્વતિ) વધારે છે. આ પ્રમણે આગન વિદ્યુત્ તથા અપાદિદ્વારા પૂર્વોક્ત પદ્યોનો તે રક્ષક છે. આ મંત્રમાંના કકુત્ શબ્દમાં “ક” ના સ્થાનમાં વ્યવસ્થા બહુલમ્ । આ પાશ્ચિમીય સૂત્રવડે તકાર થઇ ગયો છે.

उद्बुध्यावस्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूते स ५ संज्ञेथा-
मयं च । अस्मिन्त्सधस्थे अद्युरत्तस्मिन् विश्वे देवा
यजमानश्च सीदत ॥

यजुः० अ० १५ मं० ५४

અર્થઃ—(હે જાને) હે જ્ઞાનમય પરમેશ્વર ! (ઉત્બુધ્યસ્વ) અમારા હૃદયમાં પ્રકાશિત થા. (પ્રતિજાગૃહિ) અવિધનપ્રકાર તં સૂતેન મર્ચ જીવાને જગત્પીને (તથા-
હૃદી સૂત્રે) દેખાડ. હે પરમેશ્વર ! (ત્વમ્ ઇષ્ટાપૂતે) તેઓ ધર્મ, અર્થ, કમ અને શોક્ષતા (સંજ્ઞે) સાધનોને સંપાદન કરે અને તું એમને સુખ આપ. (અસ્મિન્ સધસ્થે) આ લોકમાં-શરીરમાં (અદ્યુરત્તસ્મિન્) અને પરલોક-પીઠા જન્મમાં (વિશ્વેદેવાઃ) સર્વે વિદ્વાન્ લોકની સેવા થઈ માનો (સીદત) સંહોદિત કરતા રહો, કે જેથી અમારામાં સદેવ સર્વ વિદ્યાઓનો પ્રકાશ થાય. આ મંત્રમાં પણ વ્યવસ્થા બહુલમ્ સૂત્રવડે સંમુજેશાન અને સીદત એ ક્રિયાપદોમાં પુરૂષ વ્યત્યય થયો છે.

बृहस्पते अति यदुर्यो अर्हाद्युमग्निभाति क्रतुमज्ज-
नेषु । यद्दीदयच्छवंस क्रतुप्रजात तदस्मासु द्रविणं
धेहि चित्रम् ॥ यजुः० अ० २६ मं० ३

અર્થઃ—(હે બૃહસ્પતે) વેદરક્ષક ! (ક્રતુપ્રજાત) વેદવિધિપ્રતિપાદિત જગત્પીઠના
૭ (જનેષુ) મહા કરનારા વિદ્વાન અથવા લોકલોકાંતરમાં, (ક્રતુમજ્) જેમના યો
ગુક્ષણ હતુ-યજ્ઞ થાય એવા (હુમત્) સદ્-ચત્વરના પ્રકાશક (દોદયત્ શવસઃ
જનને વેદ એવા જાદને ઉપક કરનારા અને (યદ્, જેમના યેએ (અર્ધઃ) સર્વ

ગાળા સ્વામી અથવા વેશ (ઘડાન્) ધનર ધાર્મિક જનોમાં (વિમાતિ) શો તેમાં અમને પણ (ચિત્ર) અદ્યત (દ્રવિણ) ધન-સામગ્રી (અસમાનુ) જે આપ. આ પ્રમાણે આ મંત્રવડે ઇશ્વરની પ્રથના કરવામાં આવે છે.

અન્નાત્પરિસ્તુતો રસં દ્રઘ્ણા વ્યપિવત્ ક્ષત્રમ્પયઃ
સોમં પ્રજાપતિઃ । ઋતેનં સત્યમિન્દ્રિયં વિપાનં ૫ શુક્ર-
સન્ધસઃ । इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥

યજુઃ ૦ અ ૦ ૧૯ મં ૦ ૭૫

અર્થ:—(ક્ષત્રમ્) રજકર્મ કરનારા ક્ષત્રિ (વ્રજ્ઞાઃ) વેદવિજ્ઞાની હોકે સહિત (પયઃ) અમૃતારમક (સોમમ્) મેઘવદ્લીના (રસમ્) ભુક્ષિ, આનંદ, શેર્ય, ધર્મ, બદ્ધ અને પરક્રમક સદૃશ્યોની વૃદ્ધિ કરનાર રસ (વ્યપિવત્) પિયે છે તેજ ખરે સ્વાસ્થ્ય અને ખરે નાશ અને તેજ (ઋતેન) યથાર્થ વેદ જાણીને (સત્યમ્) ધર્મ અને સ્વાસ્થ્યવ્યવહાર, (इन्द्रिय) નિધિયુક્ત શુદ્ધ મન, (विपानम्) વિવિધ રાજ-ધર્મનું-ક્ષણ (शुक्र) સુખકર, (अमृतः) શુદ્ધ અન્નની ઇચ્છના કારણીકૃત, (पयः) સર્વ પદાર્થો-ધના સારથુકત, (अमृत) મેક્ષસાધક, (मधु) મધુર, સત્-સ્વભાવયુક્ત (इन्द्रस्य) જનયુક્ત મન પ્રપ્ત કરીને (इदं) સર્વ વ્યાપકારિક અને પરમાર્થિક સુખ મેળવે છે. (प्रजापतिः) પરમેશ્વર એવી આજ્ઞા કરે છે કે જે ક્ષત્રિય શબ્દ હોય તેણે આ પ્રમાણે પ્રજાગતન કરવું. (अन्नात्) ભોજન પદાર્થોમાંથી જેમ (परिस्तुतः) સર્વ પ્રકારે રસ લીકળે છે તેજ પ્રમાણે રાજાએ સર્વેને આનંદ-રૂપી રસ પાવે—મનમાં સુખ થાય તેમ કરવું.

शन्नो देवी रमीष्ट्य आपो भवन्तु पीतये । शंयो-
भिस्त्रवन्तु नः ॥ यजुः ० अ ० ३६ मं ० १२

અર્થ:—(देवी) મત્ત પ્રકાશક, (आपः) સર્વ વ્યાપક પરમેશ્વર, (रमीष्ट्य) દેહાનન્દ દાતા અને (पीतये) તૃપ્ત કરનાર થઓ. તેનજ (नः) અમને (शंयो) સુખદાયક થઓ તથા આ અમારા ઉપર (शयो) આદિક અને પારલૌકિક સુખની (भिस्त्रवन्तु) રસી કરે. (आप शब्द आपलू व्याप्ती धतु उपरधी यमेा છે માટે તેના અર્થવ્યાપક થાય છે. आप शब्द परमेश्वरનો वाचक છે તે (देवी) પ્રમાણ:—

યત્ર લોકાંશ્ચ કોશાંશ્ચાપો બ્રહ્મજનો વિદુઃ । અસ-
 ઇચ્ચ યત્ર સચ્ચાન્તઃ સ્કમ્ભં તં બ્રૂહિ કતમઃ સિંદેવ સઃ ॥
 અર્થવં ૦ કાં ૦ ૧૦ અ ૦ ૩ વ ૦ ૨૨ મં ૦ ૧૦

અર્થઃ—(જનાઃ) (વિદ્વાન્ લોક (આપઃ જલ) આપ શબ્દવડે વ્યક્ત છે તે જાણને વિદુઃ) આવે છે. (યત્ર લોકોન્ ચ કોશાન્ ચ) જેમાં સર્વ લોક અને કોશ ભરેલા છે. (અસત્ સત્ ચ) કર્ય અને કારણ જગત્ જેમાં રહે છે તે કોણ છે ? (તમ સ્કમ્ભમ) તે જગત્નો ધારણ કરતાં પરમેશ્વર છે. તે (અન્તઃ) સર્વ પદાર્થોમાં પરિપૂર્ણ ભરેલો છે. આ મંત્રમાં આપઃ શબ્દ પરમેશ્વરનો વાચક સ્વરૂપ બતાવેલો છે. સિવાય ધાર્તવ્ય ઉપરથી પણ પરમેશ્વરનો એક વીશેષગુણ બહુતામાં આવે છે તે ધ્યાનમાં આવશે.

કયાં નશ્ચિત્ર આમુવદૂતી સદા વૃધઃ સલાં । કયા
 સર્વિષ્યા હતા ॥ યજુઃ ૦ અ ૦ ૨૭ મં ૦ ૨૯

(કયા) ઉપાસના (સર્વિષ્યા) સત્કર્મોનુકૂળ, હતા) સદ્ગતિ, (કયા) અને ઉત્તમ મંદુગુણવડે પ્રકાશિત થયેલા (ચિત્રઃ) અનંત સામર્થ્યયુક્ત (સદાવૃધઃ) આનંદથી પૂર્ણ પરમેશ્વર (નઃ સલાં) અમારો મિત્ર (આમુવત્) થાય. (કતો) તે જગદીશ્વર સદા પોતાની કૃપા વડે અમને સદાય થાને અમારો રક્ષક થાય અને અમે તેની નિત્ય પ્રેમથી ભક્તિ કરીએ. પરમેશ્વરની અનોખાવનથી સેવા અને ઉપાસના કરવી.

કેતું કૃણવન્ન કેતવે પેશો મર્યા અપેશસે । સમુપ-
 દ્વિરજાયથાઃ ॥ યજુઃ ૦ અ ૦ ૨૯ મં ૦ ૩૭

અર્થઃ—હે (મર્યા) મનુષ્યો તમે (દુઃશ્વિઃ) પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનારા અને તેની આજ્ઞા પાલન કરનારા વિદ્વાનોની સાથે સંબંધ રાખશો તો અરે-
 જર (અકેતવે) અજ્ઞાનનો નાશ થવામાં કારણીબૂત (કેતુમ્) જ્ઞાન અને (અપેશસે) હારિદ્રનો નાશ કરનાર (પેશઃ) ચક્રવર્તી રાજ્યાધિક્ષક ધન (કૃણવન્) મેળવશો, અને તે મળવાથી (અજાયથાઃ) તમને પરમેશ્વર પ્રાપ્તિ પામી થશે. (આ પ્રમાણે આ નવ મંત્રો મહાવીરશાંતિનિમિત્તક માનેલા છે. પરંતુ એમના અર્થ ઉપરથી મહોની સાથે તેમનો કંઈ પણ સંબંધ છે કે નહિ તે વાચકોએ પોતે જ વિચારવું).

इति ग्रन्थप्रामाण्याप्रामाण्यविषयः ।

—: પ્રતિનિધિ સભાના કાર્યાલયમાં મળશે :—

વાંચવા તેમજ વહેંચવા યોગ્ય ટ્રેકટો

	નંગની કી.	૧૦૦ની કી.
૧ સંધ્યા	૦- ૦- ૬	૨- ૮- ૦
૨ અગ્નિહોત્ર	૦- ૧- ૦	૫- ૦- ૦
૩ વિવાહ પ્રતિજ્ઞાના મંત્રો	૦- ૧- ૦	૫- ૦- ૦
૪ રામાયણ રહસ્ય	૦- ૦- ૬	૨- ૮- ૦
૫ પુરૂષ સૂક્ત (યજુર્વેદ ૩૧ અધ્યાય)	૦- ૨- ૦	૧૦- ૦- ૦
૬ વૈદિક ધર્મના પ્રમાણ અને અપ્રમાણ ગ્રંથો	૦- ૨- ૦	૧૦- ૦- ૦
૭ આર્યસમાજ અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા	૦- ૩- ૦	૧૫- ૦- ૦
૮ આસન અને આરોગ્ય (પાકું પુઠું)	૧- ૦- ૦	
(કાચું પુઠું)	૦-૧૨- ૦	
૯ સૂર્યભેદન વ્યાયામ	૦- ૬- ૦	
૧૦ સંગીતશ્રેણી	૦- ૩- ૦	
૧૧ સુબોધ સંગીતાવલી	૦- ૩- ૦	

સૂચના:— ઉપરના પુસ્તકોની છુટક નકલ મંગાવનારે પોસ્ટની ટીકીટો મોકલી આપવી. કારણ કે વી. પી. ચી મંગાવનારને મૂળ કીંમત ઉપરાંત ચાર આનાનો વધુ ખર્ચ લાગશે.

લખો:— આર્યપ્રતિનિધિ સભા કાર્યાલય

સ્ટેશનરોડ

આણંદ

આર્યસમાજના નિયમો.

૧. વેદ સત્યવિદ્યા અને જો પદાર્થ વિદ્યાથી ભણવામાં આવે છે તે સર્વજ્ઞ આદિમૂળ પરમેશ્વર છે.

૨. ઇશ્વર સર્વવિદ્યાનંદ સ્વરૂપ, નિરાકાર, સર્વશક્તિમાન, ન્યયકારી, દયાળુ, અજન્મા, અનન્ત, નિર્વિકાર, અનદિ, અનુપમ, સર્વોધાર, સર્વેશ્વર, સર્વવ્યાપક, સર્વોન્તર્યામી, અજર, અમર, અભય, નિત્ય, પવિત્ર, અને સદૃશ છે. એની જ ઉપાસના કરવી યોગ્ય છે.

૩. વેદ આત્મ વિદ્યાઓનું પુનઃ છે; વેદ બહુવા ભણાવવા અને સાંભળવા ભણાવવા એ સર્વ આર્યોનો પરમ ધર્મ છે.

૪. સત્ય મહાજ્ઞ કરવામાં અને અસત્ય છેલ્લામાં સર્વદા ઉદય રહેવું જોઈએ.

૫. સર્વ કામ ધર્માનુસાર અર્થાત્ સત્ય અને અસત્યનો વિચાર કરીને કરવું જોઈએ.

સંસારનો ઉપકાર કરવો અથવા નાશ કરવો, આત્મિક અને સામાજિક ઉન્નતિ કરવી એ આ સમાજનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

૬. સર્વ સાથે પ્રીતિપૂર્વક ધર્માનુસાર યથાયોગ્ય વર્તવું જોઈએ.

૭. અવિદ્યાનો નાશ અને વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ.

૮. પ્રત્યેક પોતાની ઉન્નતિથી સંતુષ્ટ ન રહેવું જોઈએ; કિંતુ સર્વની ઉન્નતિમાં પોતાની કિન્નતિ સમજવી જોઈએ.

૧૦. સર્વ મનુષ્યોએ સામાજિક સર્વ દિતકારી નિયમ પાળવામાં પરત્વ રહેવું જોઈએ, અને પોતપોતાના દિતકારી નિયમોમાંજ સ્વતંત્ર રહેવું જોઈએ.

